

Philipp Melanchthon bejegyzése az Országos Széchényi Könyvtár egyik Lucianus-kötetében. A Praeceptor Germaniae magyarországi kapcsolatairól számos dokumentum közlés, illetve elemzés jelent meg. A magyarországi Melanchthon-autográfokról Keveházi Katalin készített összefoglalást, [1] majd ezt a tanulmányát kiegészítve németül is kiadta. [2] Ivona Kollárová egy ismert, de eddig elérhetetlen dokumentummal egészítette ki ezt a képet, [3] majd ugyanezt a könyvbejegyzést – saját, Magyarországon megjelent közleményére sem hivatkozva –, még egyszer kiadta Szlovákiában is. [4] A Keveházi Katalin által számba vett dokumentumok közül a II.1. pontban említett Bugenhagen-kötetről képet közölt rövid jegyzettel Grüll Tibor a Magyar Nemzeti Galéria Pannonia Regia kiállításának katalógusában. [5]

Keveházi autográf számozását követve a II. 13. számú könyvbejegyzésként közöljük most Melanchthonnak egy, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött antikvában (raktári jelzet: App. H. 1773, RMK III. 436a) szereplő bejegyzését.

Dialogi Lvciani selectiores, svperorum, Marinorum, et Inferorum. Quibus additi sunt Prometheus, siue Caucasus. Menippus, siue Necymanthia. Timon, siue Nisanthropos. Praeterea alij uenustiores istorum in locum substitui: qui Christianis auribus sunt indigni. Cum conuersatione uulgata. Adiecta sunt Σχόλια Ρητορικá Valentini Erythraei: et argumenta Dialogorum, Latinis uersibus tractata: cum quarundam fabularum μυθολογίας Ioannis Sambuci Tirnauiensis Pannonij: et Michaelis Toxitae Rhoeti. Argentinae, per Paulum et Philippum Caphalaeos Fratres, 1556 (RMK III. 5263)

A címlapon Melanchthon autográf bejegyzése: „Φ(ilippi) M(elanchthonis) Si Deus pro nobis quis c(ontra) nos” A lutheránus köszöntés idézése, a bejegyzés nem ajánló jellege, más 16. századi tulajdonjegy hiánya azt feltételezteti velünk, hogy a kötet a reformátor saját tulajdona lehetett. Ugyanitt (címlap recto) megtalálható, feltehetően más kéztől származóan Melanchthon monogrammjából rajzolt betűkép két helyen.

DIALOGI
LUCIANI
SELECTIONES, SV
perorum, Marinorum, & Infe
rorum. Quibus additi sunt

*Prometheus, siue Caucasus.
Menippus, seu Necyomantia.
Timon, uel Misantropos.*

Præterea alij uenustiores istorum in
locum substituti, qui Christianis
auribus sunt indigni.

Monasterii *Silvanis*
Cum conuersione uulgata.

*Adiecta sunt Exlibris Ierosolima Valentini Ery
ebraei: et argumenta Dialogorum, Latinis uer
sibus tractata: cum quædam fabularum uer
sibus Ioannis Sambuci Tirnauiens
is Pannonij: et Michaelis
Toxice Rhoeti.*

ARGENTINAE.

Per Paulum & Philippum
Cephalæos Fratres.

1556.

MB

Q M
P

Si uis uero nobis
quis i nos.

Országos Széchényi Könyvtár (raktári jelzet: App. H. 1773, RMK III. 436a)

A kötet később a scheyerni⁶ bencés kolostoré lett. 17. századi kézzel a címlapon található bejegyzés szerint: „Monasterii Schyrensis”. Nem tudjuk mikor került könyvtárosi forgalomba, a kolostor 1803-tól nagyrépostsággként működik (szekularizálták). A könyvtár ma is a helyén van, a kéziratok a Bajor Állami Könyvtárba (Bayerische Staatsbibliothek) kerültek. Apponyi Sándor, mint a Zsámboki János könyvtárából származó szöveg kiadását – így hungaricumot – szerezte meg könyvtárának.

MONOK ISTVÁN

Recepciók törekvések a 15–16. századi Magyarországon. Recepció alatt a jogtörténetben a római eredetű, Justinianus bizánci császár törvénytudóján alapuló jog befogadását, érvényesítését értik. E művön alapuló jogrendszerből az Egyház révén a keresztény területek közös joga lett, azon alapult mind közjogi, politikai berendezkedésük, mind igazságszolgáltatásuk: Ecclesia vivit lege Romana elv alapján.^[6]

Amikor a magyar keresztény államot Szent István királyunk megszervezte, mind a nyugati klerikusok és más betelepülők, mind a bizánci jövevények révén – valószínűleg tudatosan – bőven merített e forrásból. A kérdés ugyancsak jelentős irodalommal rendelkezik, nemrég a MTA felkérésére összefoglalólag magam is foglalkoztam vele.^[7]

A törvényes rend ismerete mind az uralkodó és ítélkező királyok, mind az ország nagyjai részére elengedhetetlen volt. Maguk mellett tartották az írás- és törvénytudó kancellistákat, s

azok tanácsát, tudását felhasználva, tartották magukat a közös joghoz, ez képezte uralmuk legitimációjának egyik pillérét. A római jog, mint *ius commune*, Európa pillére volt már akkor, amikor részletes ismerete még korántsem terjedt el, nagyrészt szó szerint rejtve is volt. Felfedezése a bolognai egyetemen a modern egyetemi szintű jogi oktatás születését is jelenti.

Így volt ez hazánkban is, ahol a kánoni iskolák a szükséges jogi ismereteket már az Árpádok korában oktatták, s a 12. századtól országunk lakói feltalálhatók az új itáliai egyetemek hallgatói, majd a következő században oktatói között is. Noha a 13. század végén még nem volt általános hazánkban a közös jog ismerete, és a jogtudó tanult réteg száma sem lehetett jelentős, mégis az Anjouk korától a hazai jogtudó, jogot gyakorlatban tanuló, ezáltal szolgálatot teljesítő és társadalmi felemelkedést elérő személyek száma és közéleti szerepe egyre növekedett. [8]

Az Anjouk, Zsigmond, majd I. Mátyás egyetemet alapító és tudományos jogművelést bevezetni kívánó kísérletei ugyan nem jártak tartós eredménnyel, mégis a 14–15. század anyagi és hatalmi fellendülése, (a 15. század derekának bizonytalan hatalmi viszonyai ellenére) a szellemi és művészeti élet emelkedését a gazdasági fellendüléssel együtt meghozta.

A jogélet vonatkozásában talán elég utalni a budai és a pozsonyi jogkönyvre, a különböző okiratminta-gyűjteményekre (*Ars notarialis*), valamint az ide vonatkozó egyre szaporodó jogszabályokra. Míg a 14. században, minden itáliai kapcsolatunk ellenére, Bónis szerint az egyetemjárás kissé visszaesett, a 15. században új lendületet nyert, és most már az itáliai és francia főiskolák mellett a német, ultramontán újonnan alakult főiskolák padjait is megcélozták a tanulni vágyók.

A császár és a pápa középkori hatalmi és tekintélyi egyetértése a *legislatio* jogát, a közös jog kialakításának, fejlesztésének jogát ezen, egyrészt *imperiummal* rendelkező, másrészt az örökérvényű *ius Divinum* interpretációjára jogosult két fő hatáskörébe utalta. Mikor összekülönböztek azon, hogy ez hogy és mennyiben illeti meg őket, maguk vonták kétségbe kölcsönösen az addig megfellebbezhetetlen jogköröket, ezzel mérlegelésre jogosítva fel az alsóbb rendű, de önálló döntésre hatalmi valós helyzetüknél fogva képes királyokat, hercegeket. A *iurisdictio* területi joga mellett a szuverének maguknak igényelték a közös jog továbbfejlesztésének, legalább alkalmi kiegészítésének jogkörét: *rex imperator in regno suo*.

Az egyedi hatósági rendelkezések, *decretumok* mellett most már törvényt is hoztak a helyi uralkodók: igaz, hogy egyelőre csak saját uralmuk idejére, de a bírói gyakorlat általánossá, a helyi szokás, a *ius consuetudinarium* részévé tehetette azokat. A bírák az egyes peres ügyek eldöntésénél, a hatóságok igazgató tevékenységük során éppúgy használták a helyi megfogalmazású jogot, mint a közös jog egyetemek által magyarázott és élvezhetővé tett tételeit. A források bizonytalan, mert nehezen hozzáférhető és terjedelmes tömegében a bírói megítélés kapott döntő szerepet. Egyébként a közös jog anyaga is bővült: az egyetemi magyarázó jegyzetek, glosszák mellé új szabályok is kerültek. Így a hűbéri jog, II. Frigyes császár könyvei, illetve az egyházi Dekretálisok, a pápák jogalkalmazásának rendszerezett és kanonizált anyaga.

Mindez a közös jog együtt meghaladta, kivált a könyvnyomtatás előtt, a magánember hozzáféréseinek lehetőségét. Még az egyetemet járt személy is csak szemelvényeket hozhatott magával az ott hallott tételekből és magyarázatokból. A 14–15. század jogtudósai gyakorlati célra készítettek összefoglalásokat, másrészt kisebb, jelentős normákat tartalmazó szemelvény (*regula*) gyűjteményeket. [9] Ezek eljuthattak különböző központi könyvtárakba.

A 15. században ugrásszerűen megnövekedett azok száma, akik tanulással akarták megalapozni társadalmi emelkedésüket, és külföldi egyetemeket kerestek fel. A jelentősebb nemesek sorában legalább egy rövid ilyen tartózkodás (*Kavalierstour*) szinte kötelezővé vált, de a tehetősebb városi polgárság fiai között is egyre általánosabbá vált az igény. Kivált mikor a városok *iurisdictio*ja privilegizált alapokat nyert, a szabad városoknak szükségük is volt jogtudó tisztségviselőkre: a bírák, a tanácsstagok, a polgárok szószólói egyaránt igényeltek bizonyos jogi ismereteket, enélkül nem tudtak volna helytállni.

A helyi bírói jogmagyarázó hatalom egyrészt az önkormányzat, a területi önállóság megnyilvánulása volt, másrészt bizonyos jogbizonytalanságot jelentett, okozott a hatalmi viszonyai miatt amúgy is tagolt hűbéri vagy rendi társadalmakban. Az előbbi a szuverének nemtetszését válthatta ki, az utóbbi az egyre növekvő távolsági kereskedelem esélyeit rontotta. Szerte Európában felmerült a jogegységesítés és a jogbiztonság iránti igény. Ehhez a jognak egyrészt határozottnak, másrészt áttekinthetőnek kellett volna lennie, tehát írott és terjedelmében korlátozott joganyagot követeltek.

A közös jog írott volt, csak nagyon terjedelmes. Ekkorra már határozott formát öltött kánonja, mind az egyházi jog, mind a glosszált jusztiniánuszi jog és a Hűbéri jogkönyvek szövege állandósult és a 16. század közepén már nyomtatásban is hozzáférhetőek voltak. A

közös jog használata mégsem volt könnyű, terjedelme tanult jogászt igényelt, és ezt nem minden bírói fórum engedhette meg magának. Mindkét ok mozgathatta a német-római császár jogegységesítő törekvése során azt a döntést, hogy a Reichskammergericht, a birodalmi kamarai bíróság megalkotásakor a kiadott eljárásjogi előírásban, Ordnungban a ius commune használatát és elveinek alkalmazását általánosan előírta. Ezzel viszont újra formailag is császári joggá vált az addig tudományos formában oktatott közös jog, Gemeines Recht.

Azok a szuverén országok, amelyek a császári főséget nem ismerték el, mert kívül álltak a birodalom kötelékén (vagy történelmi fejlődés okán, mint a franciák, vagy soha sem kerültek be abba, mint a magyarok vagy lengyelek), az egyetemek jogát ugyan jogforrásnak tekintették, de a császári kamarai bíróság jogát nem. Így mindezekben az országokban felmerült a saját jogegységesítés igénye, s helyzetük és fejlődésük szerint különböző formában oldották meg a problémát.

Magyarországon az Anjouk alatt a perrendben jelentkezett az első komoly idegen jogi hatás, ha Kitionichnak hihetünk. Hunyadi Mátyás, a róla szóló hagyomány szerint, ugyancsak foglalkozott a közös jog befogadásának, vagy legalábbis a jogegységesítésnek gondolatával. Az ő politikai elképzeléseitől talán az sem állott távol, hogy a császári címet megszerezze, s így hazánkat a császársággal ugyanúgy perszonál-unióba kapcsolja, mint Zsigmond tette. (Legalábbis a kölcsönös öröklési szerződések Habsburgok, Jagellók és I. Mátyás között hasonló lehetőségekkel nyilván számoltak.)

Mindenesetre a magyar jogegységesítés útjához, az igazságszolgáltatás megszilárdításán túl, ami I. Mátyás jogalkotásának központjában állott, a hazai szokások összeírása és rendezése, mint előmunkálat, szükséges lehetett. Innét Werbőczy munkásságának valószínű indítása, aki az ismert közös joggal írásba rendezett sajátos hazai szokást kívánt szembeállítani. Ez a terv végülis, bár negyedszázaddal I. Mátyás viszonylag korai halála után, a Hármaskönyv összeállításához vezetett. [10] Volt azonban a kortárs jogtudománynak Werbőczy feladatától eltérő, a közös jog hazai tudását terjeszteni vagy felhasználni kívánó áramlata is. Bónis a hazai tudomány másik útjaként mutat rá Pápóczy tevékenységére. [11] Ő maga, nem mélyedve el, mint korábban tervezte, a Werbőczy életmű elemzésébe, megállt ennél a megállapításnál. Ha azonban tovább fűzzük gondolatait, találkozunk e második, recepciós út hazai folytatásával az általa megjelölt egyedi eseten túl is. Korántsem áll, hogy a 16. század a Werbőczy féle hagyományos szokásjoghoz ragaszkodás mellett döntött volna azonnal és határozottan.

A 16. század ugyan meghozta hazánkra a török inváziót, az ország kettéosztását, a császársággal összeolvadás politikai veszélyét, és e lehetőség, mint menekülési út egyidejű számbavételét, de ezek nem vágták el azonnal a tudomány fejlődésének európai irányait. A fellendülő protestantizmus a külföldi egyetemi peregrinációnak újabb lendületet adott, nem csak a teológia és filozófia, hanem a jogtudományok vonatkozásában is. Éppen a távolabbi, de békésebb viszonyok közé került Erdélyből, ott is különösen a szász vidékekről, egyre magasabb számmal törekedtek studiózusok Wittenberg, Jéna, Strassburg felé, miközben az olasz kapcsolatok sem szakadtak meg.

A reformáció mellett a recepció eszmevilága is megindult (vagy tovább folyt) hazánk felé e csatornákon. Szabó Béla kutatásai révén meglehetősen biztonsággal tudunk megnevezni egy sor külhonban jogot is tanult hazánkfiát. Eszmeviláguktól és ismereteiktől nem állott távol a hazai jogrend harmonizálása a császársággal. Egyúttal a politikai vezetés is gondolkodott szorosabb kapcsolatról, ami a török veszélyt elháríthatóvá tette volna.

E külföldet járt és ott jogot is tanult humanisták egyik kiváló képviselője volt Honterus, erdélyi szász humanista. Tudatosan készítette elő az erdélyi recepciót, mégpedig nem törvényjavaslatokkal – nem volt politikus – hanem a római jog modern tételeinek terjesztésével és megismertetésével. Könyveiből a külföldet nem járt kollégistákhoz is közel jutott a ius imperiale gondolatvilága. Bizonytal jeles része volt működésének abban, hogy a II. András adta szász statutumok helyébe újabb, modern, nem a római jogot másoló, de azt nagyrészt tételesen alkalmazó törvénytű készült, amit Báthori István fejedelem még jóváhagyott. Ebben szerepel – hazánkban először és utoljára – szöveg szerint a közös jog, mint szubszidiárius jogrend, alkalmazhatósága a joggyakorlatban, ha a törvény hézaga úgy kívánja.

Honterusnak a szász államférfiak között méltó társai akadtak. Ám Báthori kancelláriája nem állott meg annál a lépésnél, hogy a szászok törekvését ne akadályozza. Kvasóczy kancellár és társai a magyar jogot is modernizálni kívánták Erdélyben. Míg a 13. századi szász statutumok esetében a teljes megújítás volt az indokolt, addig a nemrég összefoglalt hazai szokás, s annak törvénytervezetben meg is újított Négyeskönyve vonatkozásában a közös joggal való összevetést, szükség szerinti novellálást terveztek. E végből küldték külföldi tanulmányútra a tehetséges fiatal humanistát, Baranyai Decsi Jánost, e munkát elvégeztetendő, majd elvégzendő. 1593-ban készült el az erdélyi magyar jog recepcióját előkészítő nagy munkája,

Syntagma iuris institutionum imperialis ac tripartiti, amely erre a politikai megrendelésre készült, de már nem érhetette el a megbízókat.^[7]

Sem a szász törvényreformátorok, sem Decsi János és megbízói nem a közös jog szolgáló másolására, a hazai szokás elvetésére törekedtek. Ugyancsak nem kívánták feladni a rendi magyar politikai önállóságot, rendek és király együttes törvényhozó hatalmát. Ma az európai jogharmonizáció terveinek közepette, tanulhatunk tőlük abban, hogy reálisan fontolták meg a török fenyegetés árnyában a szoros nyugati szövetséghez csatlakozás szükségességét, de nem kívánták feladni hazai jogi kulturánkat. Nem elvetni, javítani és egységesíteni törekedtek, ott, ahol szükséges. Ez a program fogalmazódott meg még egy századdal később is a nagyszombati egyetem jogi karának alapító levelében, mint utolsó kicsengése annak a recepciós jogfejlesztő irányoknak, amelynek egyik korai munkása az erdélyi szász Honterus volt.

ZLINSZKY JÁNOS

Szenci Molnár Albert zoltárkiadásának mintája.* Zsoltárköltőnk műveinek kritikai kiadása úgy tájékoztatja az érdeklődőt, hogy ő Ambrosius Lobwasser német zoltárszövegének 1594. évi lipcsei kiadásából fordított.^[12] A zoltárok genfi dallamának ősforrása pedig az 1562. évi első francia teljes, illetőleg az 1565. évi négyszólamú francia kiadás volt.^[13] Az alábbi hangjegyes példa más lehetőséget kínál megfontolásra.

Herborn, 1598.

Herborn, 1607.

I.

Zenei tájékozottság nélkül is szembeűnő egy módosító jel a 147. zoltár itt látható dallamának zárósorában. Nem úgynevezett kettős kereszt ez, hanem a # egykor használatos formája. Ezen a helyen teljesen értelmetlen. Véletlenül kerülhetett a szedésbe, és korrigálási hiba miatt benne maradt a nyomtatásban. Egyik kiadvány sem használ ilyen jelet a dallamok közlésében, tehát sem Szenci Molnár *Psalteriuma*, sem az 1598-as német Lobwasser kiadás.^[14]

Az tehát a bökkenő, hogy egy német énekeskönyvben ugyanott és ugyanúgy hibásan találjuk ezt a # jelet, mint Szenci Molnár magyar zoltárában. Nem csupán a zenei jel egyezik. Ugyanabban a nyomdában készült mindkét énekeskönyv. Hollós uram, azaz Christof Rabe

(Corvinus) herborni nyomdász nyomtatta ezt az eltévedt keresztet Lobwasser 1598. évi kiadásában, és Szenci Molnár zsoldárainak első kiadásában.

A külföldi nyomdák nem voltak betű szűkében, állva hagyhatták a szedést. Ezért elképzelhető, hogy a zsoldárdallamokat nem is szedték minden kiadáshoz újra. A *Psalterium Ungaricum* megjelentetése idején is történhetett így. Csak áttördelték a dallamszedést, mert a herborni német kiadás 8° formátumú, Szenci Molnáré pedig (egyezően az úgynevezett „öreg debreceni énekeskönyv” számos kiadásával) 12° formátumban készült.

A dallamszedés háttere így azonosítható. Egy 1598-as vagy későbbi egyszólamú német kiadásból vette át a nyomdász, és hozzá alkalmazta a magyar szöveget. Vajon akkor helyes-e dallamilag ősforrásnak tekintenünk továbbra is az 1565. (vagy 1562.) évi francia kiadást, és Szenci Molnár zsoldárainak dallamait a képzelt ősforrás szerint (át)értelmeznünk? Voltaképpen az is kérdéses, hogy jó Molnár Albert milyen kiadásra hivatkozott. Mit mond az 1565. évi négyszólamú (vagy éppen az 1562. évi első) francia őskiadásról, illetve az 1594. évi német kiadásról mondja-e, hogy azt használta illetve fordította?

(1) Az értelmezést (és így a francia kiadásokat) illetően Csomasz Tóth Kálmán átvette Hendrik Hasper holland himnológus lelkész vélekedését. Erre többször hivatkozott, így Maróthi monográfiájában [15], és őt követte a kritikai kiadásban is. Hasper [16] nemes indulattal, de egyoldalúan értelmezte a 16. századi forrásokat. Inkább átértelmezte. Így a mi kritikai kiadásunk állásfoglalása sem lehet minden egyoldalúság nélküli.

Barátja (Clement Dubois) révén ismerte valamelyik francia kiadást Molnár Albert. Miért nem egy 1598-as vagy 1603-as francia kiadás lehetett ez? Miért az első kiadás? Ha feltétlenül szüksége volt Molnár Albertnek négyszólamú dallamokra, meglelte Andreas Spethe latin kiadásában (ez először 1596-ban jelent meg), erre hivatkozik is. A Szenci Molnár irodalom mindmáig nem közölt olyan adalékot, amely a négyszólamú francia (Jaqui) kiadás ismeretére – ha nem bizonyítékot, de legalább valamilyen – utalást tartalmazna. Sem az 1562. évi genfi kiadásra. És mégis, a dallamokat közölve ezekre hivatkozik Csomasz Tóth Kálmán, mint normatív és hiteles mércére.

(2) A német kiadást illetően Szenci Molnár ezt mondja: „látom nem ritkán lenni ez mostani időben, hogy az köz nyelven való írásoknak Deák előljáró beszédet tegyenek elejükbe. Példa erre, az Lóbvaszzer Ambros Doctornac Soltáros könyve, (kinec vezető sinorjat követtem ez fordításban) Lipsiában 1594”. Kétségtelenül ismerte ezt a lipcsei kiadást. Azt nem mondja, hogy csupán ezt ismerte, vagy hogy mindent ebből fordított. Védekezik, azért ezt említi. Fabianus Lobwasser apja munkájának eme korrigált kiadása elé latin előszót illesztett, a maga magyar munkáját Szenci Molnár is két nyelven írott előbeszéddel szerezte meg. Példára hivatkozik tehát, a kétnyelvűséget magyarázza. Nem következik ebből, hogy nem ismerhette, nem használhatta azt a kiadást, amelyből az ő munkájához felhasználták a dallamok készen álló szedését. Ismerhette a többi kiadást (ha volt), amely Herbornban került ki ugyanabból a nyomdából. Egyszólamú német kiadás(ok)ról beszélhetünk ezek szerint, mint mintáról, nem pedig francia négyszólamú kiadásról, amely bizonyosan ritkább lehetett Heidelbergben és környékén, mint a Pfalz templomaiban általánosan használatos Lobwasser példányai.

A külföldi könyvtárak és a fellelhető példányok tanulmányozása során bizonyonnyal tisztázható volna, hogy volt-e még több más (elsősorban herborni, de bármely más német és pfalzi) zsoldárkiadás 1694–1606 között, amely mintája és sugalmazója volt vagy lehetett Szenci Molnárnak. Addig is hasznos áttekintenünk, hogy az 1598. évi egyszólamú pfalzi kiadás tartalma mennyire hasonlít és miben tér el Szenci Molnár magyar zsoldárkönyvétől.

II.

Szenci Molnár oppenheimi kiadásában jelentős többletet kapunk a zsoldárok első (herborni) kiadáshoz képest. *Oppenheimi Függelek* néven emlegeti a szakirodalom ezeket a genfi Zsoldárkönyv után következő énekek gyűjteményét, noha annak semmi jele nincs, hogy maga Szenci Molnár Albert is így tekintette volna. Sokkal inkább egy tágabb egység szerves alkotórészének, a Biblia szövege mellett több összetartozó részlet együttes és hiánytalan megjelentetése jegyében illene jellemeznünk nekünk is. Soha nem törekedett Molnár Albert arra, hogy az óprotestáns szertartásból az istenes énekeket kiszorítsa a saját zsoldáratíraival. Az énekgyűjtemény azt is kétségtelenül megmutatja, hogy elképzelésében és szándékaiban nem volt helye annak, hogy csak genfi zsoldárok éneklése tartozzék a magyar református szertartásba. A genfi zsoldárok kizárólagos favorizálása, és minden más ének (és a szertartási éneklés) mellőzése, elhagyogatása, elsorvasztása vagy tilalma későbbi törekvés, a puritánok túlkapása. A genfi dallamokra megverselt Zsoldárok könyvének semmiképpen nem függeléke a többi ének, hanem egy nagyobb egységbe integrált egyik alkotóelem a Biblia mellett, önálló és

zárt részlete az összetartozó egésznek. Énekeskönyvként pedig tömörítvény, vagy egy teljesebb gyűjtemény váza, magja.

1607-ben még csupán egyetlen újszövetségi kanticum megverselt változatát találjuk a százötven zsoltár után, meg négy (általában Szenci Molnár szerzéseként emlegetett) genfi zsoltárdallamra született éneket (Mindennemű háborúság ellen, Az Isten törvényéről, valamint Az Vr vaczorája előtt és Az Szent Vaczora után). A kantikumok beiktatása többek között francia példa. A protestáns énekeskönyv tágabb értelmezésére az 1598. évi herborni kiadás jó példatárral szolgál (és a hasonló pfalzi kiadások). Szenci Molnár nem egy kiválasztott német énekeskönyvet hiánytalanul utánzó magyar változat előállítására törekedett, hanem meggyőződése, tapasztalata szerint szabadon válogatott. A prózai részek fordításában is önálló, az énekgyűjtemény csoportosításában pedig a már kialakult magyar hagyomány legjavát örökölte. Hazai énekeket és imádságokat is illesztett zsoltárai mellé, mint szintén az elképzelt nagyobb egység szerves tartozékait.

A két főcímlap (1598[171] + 1612[18]) szövege:

Pfalmen Davids, nach
Frantfoífcher Melodey vnd
Reymen art in Teutfche
reymen verftändlich vnd
deutlich gebracht Durch
Ambrofium Lobwaffer, D.
Sampt etlichen andern
Pfalmen vnd geiftlichen
Liedern, fo in den Kirchen
vnd Gemeinden fu fingen
gebrechlich.

Szent Davidnac Soltari az
Franciai Notaknac es
Verfeknec Módgyokra
Magyar Verfekre
fordittattac és rendeltettec
az
Szenci Molnár Albert
által.
Egyéb régi fzkott
Pfalmofockal és válogatott
lelki énekeckel:
Catekifmuffal, kőzönféges
imátságoknac, és Egyházi
ceremoniáknac formáival
egyetemben.

A Szenci Molnár *Psalterium*ának főcímlapján feltüntetett önálló (járulékos) részek összegző német címszövege egy külön címlappal, de szintén az együttes megjelentetés szándékával nyomtatott kátéfüggelék előtt található ($K^{IV}-M^{VIII} = [3]$, 37 p.) 1598-ban. Ennek szövege alább következik.

A Zsoltárok könyve (Psalmen Davids – Szent Davidnac Soltari) után következő egyes énekcsoportokat elkülönítem: [1] Kantikumok, [2] Psalmen und geistliche Lieder – Psalmusok (parafrázisok), [3] Lobgesänge – kantikumok, Te Deum, [4] Der Catechismus – katekizmusi énekek, [5] Festgesänge – Ünnepi énekek, [6] Lehr und Trostlieder – Alkalmi és vegyes énekek (gondviselés, házasság, reggeli és esti, étkezéskor, háborúság ellen, útonjáróké, bűnbocsánati, temetési), [7] – [9] Heidelberger Catechismus, Haustafel, Gebeten, Kirchenordnung – Heidelbergi Káté, imádságok, szertartásrend.

Az egybetartozást, tehát nem egymástól független egységek véletlenszerű összekerülését, hanem tudatos összeillesztését, nyomatékosan hangsúlyoznunk kell. Ennek külső jegye, hogy a nyomdai füzetek számozása is folyamatos, illetve a főcímlap is kimondja a részek összetartozását németül és magyarul egyaránt.

A 16. századi énekszövegeknél alább csak néhány szemelvényes példát említek meg, mindegyik RPHA[19] számát megadom, a további részletek ott részletesebben olvashatók, mint a kritikai kiadásban.

[1]

A Psalmen Davids/Zsoltárkönyv végén megvan a versbe foglalt Tízparancsolat és egy kanticum. A többi újszövetségi kanticum a zsoltárparafrázisok csoportja után következik alább, mert a német példában is ott van.

Die fehen Gebot Gottes.
Der Gefang Simeonis

Az Istennek
Tízparanczolattya. *Emeld
fol Bived, fuled nyisdmeg*
Az Simeonnac eneke. *Uram
boczassadel*

A magyarországi liurgikus használatra (vagy ismertségre) tekint az alábbi éneksorozat, amely például a Szegedi Gergely énekeskönyvéhez is hasonló (1569). Nem tudjuk, hogy Szenci Molnár (a debreceni és a Bornemisza-féle, meg Huszár Gálé mellett még) milyen énekeskönyvekből válogatott. Talán részben megoldódna ez a kérdés, ha megismerhetnénk a Beythe István elveszettnek hitt, de ma már legalább töredékesen ismert énekeskönyvének teljes tartalmát. [20] A *Psalmusokból való Isteni Diczeretec* elnevezés már megvolt Huszár Gálnál 1560-ban, és egészen 1806-ig megmaradt a református énekeskönyvekben. Ez az énekcsoport elég jól követi a németet. Megteheti, mert Magyarországon is nagyjából annyi (kiválogatásra méltó) zsoltárparafrázis lehetett használatban, mint Pfalzban. Hazánkban a 18. század végéig összesen százhárom ilyen „zsoltári ének” találunk a debreceni énekeskönyvben. Közülük csak néhány ered a 17. századból, a többi mind a reformáció századában keletkezett. Volt ennél több is, de már Huszár Gál utalt arra, hogy elhagyta némelyiket az alkalmatlanok közül. Szenci Molnár olyan válogatott énekeket keresgélhetett össze, amelyeket méltán a Pfalzban szokásosak mellé állíthatott. Mintegy tizedét válogatja össze annak az énektermésnek, amelyet ismerhetett. A későbbi énekcsoportokban az eltérés jelentősebb, párhuzamról csak helyenként beszélhetünk.

Folgen etliche Pfalmen vnd geiftliche Lieder, fo von Chriftlichen gotfeligen männern geftellet, vnd auß dem gemeinen Pfalmbuchlein, als die gebräuchlichfte vnd beften, außgefogen, vnd mit angehengt worden. (112–124).	Következne Egynehány Pfalmufoc es Lelki Enekec, az kozonfeges énekes konyvekbol kiválogattatac es ide helyheztetec. (112–142).
I. <i>Wol dem menfchen</i> (Ludwig Oeter)	Elfo Pfalmus <i>Bodog az olyan ember Iftenben</i> RPHA 203
XII. <i>Ach Gott vom himel</i> (Martin Luther)	XII. <i>Soltar. Oh Ur Iften tekents hozzánc</i> RPHA 1139
XIII. <i>Ach Gott wie lang</i> (Matthäus Greiter)	---
XIIII. <i>Es fpricht der unweifen</i> [anonymus]	---
XV. [21] <i>Oh Herr wer wird</i> (Wolfgang Dachftein)	---
XXXI. <i>In dich hab ich</i> (Adam Reißner)	XLVI. <i>Eros várunc néku nc az Iften</i> RPHA 392
XXXVII. <i>Erfu rn nicht</i> (Ludwig Hetfer)	LI. <i>Ur Iften irgalmazz nékem</i> RPHA 1436
XLVI. <i>Ein fefte burg...</i> [Luther]	---
LI. <i>O Herre Gott begnade</i> (Matthäus Greiter)	LVII. <i>Irgalmazz Ur Iften immáran</i> (Iftván deák) RPHA 590
[LI.] <i>Erbarm dich mein</i> (Erhart Hegenwalt)	LXV. <i>Soc jó téteményén nagyon</i> (Sztárai Mihály) RPHA 1259
LIII. <i>Der thorecht fpricht</i> [anonymus]	<i>O mint keferegnek</i> (Szegedi Kis István) RPHA 1127
---	---
---	---
---	LXXIX. <i>Felféges Iften néked jelentyuc</i> RPHA 415
LXVII. <i>Es woll uns Gott</i> (Martin Luther)	LXXXVI. <i>Az jo hituember Beléd</i> (Rimai János?) RPHA 14
LXXI. <i>Herr Gott ich traw</i> (Heinrich Vogter)	---

LXXIII. <i>Gott ift fo gut</i> (Heinrich Vogter)	CIII. <i>No diczérd lelkem az</i> <i>Urat</i> RMDT II. 271
---	CXII. <i>Bodog az illyen ember</i> <i>o</i> (Szegedi Gergely) RPHA 202
---	---
---	---
---	---
XCI. <i>Wer in dem fchutf</i> (Sebald Heyden)	---
CIII. <i>Nu lob mein feel</i> (Paulus Speratus)	---
---	---
---	CXXVIII. <i>Minden hiv</i> <i>KereBtyének</i> RPHA 960
CXIII. <i>Da Ifrael auß</i> <i>Egypten</i> (M. Greiter)	CXXX. [22] <i>Végtelen irgalmu</i> (Újfalvi Katona Imre)
CXV. <i>Nicht uns, nicht uns</i> (Matth. Greiter)	CXLVI. <i>Diczérd az Iftent</i> <i>moftan oh én</i> RPHA 251
CXIX. <i>Es feynd doch felig</i> (Mathhäus Greiter)	CXLVII. <i>Drága dolog az Ur</i> (Sztárai Mihály? Skarica Máté?) RPHA 291
CXXIII. <i>Wer Gott nicht mit</i> (Martin Luther)	
[CXXIV.] <i>Wo Gott der Herr</i> (Iuftus Ionas)	
CXXV. <i>Nu welche hie ihr</i> (Matthäus Greiter)	
CXXVII. <i>Wo Gott fum hauß</i> (M. Luther)	
CXXVIII. <i>Wol dem her in</i> <i>Gotts</i> (M. Luther)	
CXXX. <i>Auß tiefer not</i> (Martin Luther)	
CXXXVII. <i>An wafferflu ften</i> (W. Dachftein)	
CXXXIX. <i>Herr Gott der du</i> (H. Vogter)	

[3]

Az újszövetségi kantikumok sorozata (amely a zsolozsma alkotórésze) – főntebb már láttuk – elkezdődik a 150. zsoltár után. Később a zsoltárok után nyolc, végül kilenc ének volt a debreceni típusú énekeskönyvben egészen 1806-ig, az itt következők (egyes kantikumok megverselt alakban, úrvacsorai és fohászokó éneke); kivéve a „Te Deum laudamus” verses alakját (ennek magyar gregorián változata a debreceni énekeskönyv elején a himnuszok sorát zárja az egész 18. század folyamán). A többi újszövetségi kantikum azért nem a Zsoltárcönyv, hanem a parafrázisok után következik a katekizmusi énekek előtt, mert itt még német forrásait (mintáit) szorosabban követi Szenci Molnár (németül is a parafrázisok és a catechismusi énekek csoportja között vannak ezek a kantikumok).

Szenci Molnárnál megvan egy ószövetségi kantikum is, az Anna éneke, ez az itt bemutatott német énekeskönyvben nem található. Forrása és mintája valamilyen más kiadványban rejtőzhet. A zsolozsma többi ószövetségi kantikuma is mind hiányzik magyar protestáns énekeskönyvekből és graduálokból (a Mózes tanító és hálaadó éneke, Habakúk zsoltára, Ezékiás imádsága és a három ifjú éneke), az Anna éneke is csupán itt van meg. [23]

[Lobgesänge] (124–125).	[Cantica] (120–121).
---	Anna aßony hálaado éneke
Der Lobgefang Zacharie (Johann Engliſch)	<i>Öru I az én Bivem</i>
Der Lobgefang Marie (Symphorianus Pollio)	---
Der Lobgefang Simeonis	Szuz Mária Éneke: <i>Magaßtallya az én Bivem</i>

(Martin Luther) Te Deum laudamus *Teged Ur*
 Te Deum laudamus (Martin Luther) *Iften*

[4]

A katekizmusi énekeknek külön csoportja megvolt már Huszár Gál 1560-ban nyomtatott énekeskönyvében (de még nem külön címmel). Meg is maradt mindmáig a református énekeskönyvben. Szenci Molnárnál Albertnél azért következnek ezen a helyen (az ünnepi énekek előtt), mert a német példát eleinte szorosabban követi. Eltér annyiban, hogy például a Huszár Gálnál megtalálható gregorián tételekből nem vesz át párhuzamosan semmit. Lehet, hogy azért, mert nem tudta megoldani a dallamközlést. A német példához hasonló funkciójú énekek azonban vannak ebben a csoportban.

Keresztelési szertartásra való református ének itt jelent meg először (maga Szenci Molnár írhatta vagy fordíthatta, de erre eddig még nincs kétségtelen bizonyosságunk, az e csoportbeli énekek szerzőinek többsége szintén ismeretlen), ez az ének máig használatos, újabb református keresztelési ének azóta is alig született. A Tízparancsolat-ének azonban már megjelent Huszár Gálnál 1574-ben [24], majd például 1579-ben [25] és 1602-ben Debrecenben (Újfalvi énekeskönyvében) [26] és valamivel ezután Bártfán. [27] Tehát szélesebb körű 16. századi elterjedtségéről beszélhetünk. Az úrvacsorai „Hallgasd meg Úr Isten” is megjelent például a Váradai énekeskönyvben. [28] A genfi zsoltárdallamokra szerzett énekcsoporthoz nem minden tagjáról tudjuk (ma még), hogy 16. századiak, de amit tudunk, az mégis azt jelenti, hogy már Szenci Molnár előtt is írtak genfi dallamokra magyar énekeket. Tehát már azelőtt, hogy Andreas Spet (1596) latinra fordított genfi zsoltárai elterjedtek. Ezek felekezeti határokon átívelő ismeretét vagy elterjedtségét az is mutatja, hogy Bogáti Fazakas Miklós nótajelzései között szintén megvan a Tízparancsolat nótájára, azaz genfi zsoltárdallamra utalás. [29]

Der Catechismus. (125–129). Catechismusi Tanufágról való Enekek. (121–123).

Die fehen Gebott (Martin Luther), <i>Menfch willtu leben feliglich</i> (M. Luther)	Az Tíz parancsolat <i>O Izrael Bereto népem</i> RPHA 1114 — — —
Apoftolifche Glaube [I. gregorián]	Az Apoftoli Credo. <i>Hibec az menybéli egy</i> — — —
[II.] <i>Wir glauben</i> (M. Luther parafrázisa)	— — —
Das Vatter vnfer [I. gregorián]	Az Urnac imádfága. <i>Mi Atyánc ki vagy mennyekben Te fiad</i> RPHA 906
[II.] <i>Vnfer vatter</i> (M. Luther parafrázisa)	Azon imádfág <i>Mi Atyánc ó kegyes Iften</i>
Die hiftoria von de Tauf des Herren Chrifft (Martin Luther)	Kereftfétkor való enec. <i>Ur Iften kérunc tegedet</i>
— — —	Az Úrvacsorája előtt <i>Halgafd meg Ur Iften</i>
Eine danckgefang beym heiligen Abendmal (Martin Luther) <i>Gott fey gelobet</i>	Az fzent vacsora után <i>Oh én lelkem, diczérjed</i>

[5]

Az alább egymás mellett látható énekszövegek csak néhol megfelelői egymásnak. Ennek az énekcsoporthoz a nem sokkal későbbi elnevezése (a debreceni énekeskönyvben): „Innapi énekek” (ugyanakkor a himnuszok felirata, amelyeket eredetileg nem a gyülekezet, hanem a kántor és az énekkar szólaltatott meg: „Eszendőtszakai innepeknek rendje szerént”), ezek az egyházi év rendjében énekelt kanciók. A viszonylagos párhuzam megvan. Gyaníthatjuk, hogy csak a fontosnak tartott vagy különösen kedvelt énekeket válogatta Molnár Albert, amelyek méltán sorakozhattak a genfi zsoltárok meg a pfalzi énekeskönyvek egyéb énekei mellé.

Lehetséges ugyan, hogy nem jutott hozzá elegendő forráshoz, és csak fejből idézett. Arra is gondolhatunk, hogy általában igyekezett egy-egy mintaéneket közölni azonos funkcióban, tehát minden fontosabb ünnepi alkalomra, de láthatóan nem volt szándéka a teljes hazai énekkincs széles körű reprezentálása. Például a „Christ lag in Todesbanden” magyar változata (Krisztus az mi bűneinkért) Huszár Gálnál, Bornemisznánál és a Szegedi Gergely féle énekeskönyvben is megvolt, nála nincs meg. Az „Ó népeknek megváltója” megvan az Eperjesi graduálban (vö. RMDTM I. 161), ez fölveti a korábbi közös forrás lehetőségét. Ennél, és a többi énekcsoportnál számos megválaszolatlan kérdéssel szembesül még a továbbkutató.

Feftgefäng. (129–138).

Ünnepi Enekec. (124–131).

Zu anfang des Aduents.
Veni redemtor gen-tium
Nv kom der Heyden
Heyland (Luther)

Adventre, az az: Eljövetelre
való, Veni redemtor... O
népeknek megváltója
Az Kerebtyénfégben Igaz
vallás az hitben

Gefäng auf den Chriftag Der
tag der ist so
freundenreich –

Nagy karacsonra. Diczéretes
az gyermek RPHA 258

[anonymus]

Ur Iften veletec Kerebtyéne
RPHA 1444

Ein ander gefang von der
Geburt Chrifti Efaie 9 Ein
kindlein so lobelich –

[anonymus]

Jer mindnyájan oru Ilyunc
RPHA 656

Der hymnus A Solis ortus
cardine Christum wir
sollen loben schon (Martin
Luther)

Ein Lobgefäng Gelobet sey
tu Jesu Christ (Martin
Luther)

Hála adás az Chriftus
fzuletéféért Grates nunc
omnes Hálát adgyunc
mindnyajan az Ur Iftenec
RPHA 481

Ein freudenlied vom kindlein
Jefu Von himel hoch da
kom ich her (Martin
Luther)

Ein lobgefäng für di geburt
Chrifti Grates nunc omnes
Dancksagen wir alle Gott
vnsern (Erastus Alberus)

Nekunk fzuleték mennyei
király RPHA 1066

Der Engel Lobgefäng Allein
Gott in der hoh sey ehr

Chriftus fzenvedfenec es
halálánac hiftoriája Sirafd
meg ember bunodott

Hiftoria des leydens Jefu
Chrifti nach der
beschreibung der vier
Euangeliften O mensch
bewein dein sünde groß
[anonym.]

Hufvetra avagy Chriftus
feltámádáfa napjára
Chriftus feltámada
igallágunkra RPHA 784

Auf das Ofterfeft Christ lag
in todes banden (Martin
Luther)

Chriftus feltámada Mi
bununket elmo fá RPHA
790

Ein ander alter lobgefäng ...
Christ ist erstanden –
[anonymus],

Ein ander lobgefäng Jesus
Christus vnser Heyland –
Martin Luther)

Az Chriftus menybe
menéférul Az Chriftus
mennybe felméne RPHA 19

Ein ander lobgefäng Christ
ist erstanden – (Thomas
Blaurer)

Pünkesd innepere.

Von der Himelfahrt Chrifti
Christ fuhr gen himel
[anonymus]

Az punkofdnek jeles napján
RPHA 37
Jovel Szent Lélec (Szegedi

Ein ander gefang <i>Auf diesen tag gedencken wir</i> (Johannes Zwick)	Kis Iftván) RPHA 697 <i>Konyorogjunc az Iftennec</i> (Huszár Gál) RPHA 774
Ein ander lied... <i>Ich glaub in Gott den vatter mein</i> (Johannes Zwick)	<i>Mindenható felféges atya Ur Iften</i> RPHA 975
Auf das Pffingftfeft Veni creator Spiritus <i>Kom Gott schopfer</i> (Martin Luther)	<i>Járuljunk mi az Iftennek</i> (Huszár Gál) RPHA 632 <i>Szentháromfág és csak egy Iftenfég</i> RPHA 1326
Ein ander betlied fu Gott <i>Kom heiliger Geist, Herre Gott</i> (Martin Luther)	
Ein ander lied fu den heiligen Geißt <i>Nv bitten wir den heiligen Geist</i> (Martin Luther)	
Ein ander gebett fu dem Heiligen Geißt <i>Kom heilger Geist o Gottes salb</i> [anonymus]	
Am tag der H. Dreyfaltigkeit <i>Gott der Vatter wohn vns bey</i> (M. Luther)	

[6]

Ebben az énekcsoporthoz alig van közvetlen megfelelés. Itt Szenci Molnár a Magyarországon kialakult rendre még fokozottabban tekint. Lazán követi a debreceni (lőcsei) énekeskönyvek vonalát, ott ezek az énekek a „Külömb-külömb-féle ditséreték” csoportjában találhatók (ezek alkalmiak, részben 17. századi újabb költemények, pótlások a szertartások sajátos alkalmaira). Ez a csoport kevésbé hasonló párja a pfalzi mintának. Nincs is külön címe sem az énekcsoporthoz, de az előfejből látható az összeállítás. Ez olvasható alább zárójelben. A továbbkutatók kedvéért a német énekek feliratát közlöm rövidítve, és a sorkezdetet. Egyes énekeknek van (későbbi) magyar megfelelője, de itt csak az 1612-es állapot fontos, és a Szenci Molnár által például vett pfalzi német indittatások körvonalazása. Például a „Wan mein Stündlein vorhanden ist” két magyar fordításban ismert (El jövén már az én órám Lőcse 1632, illetve Midőn eljün az én órám Lőcse 1635.) Az étel előttre és utánra való ének alább megvan a német más helyén: Szenci Molnár sorrendjét megtartottam; egyes énekcsoporthoz így egymás mellé kerülhettek. [30] A halottas énekek is együtt következnek. Ezek is külön csoportban voltak 1560-ban és 1574-ben (Huszár Gál komjáti graduáljában).

Az „Erhalt uns Herr + Da pacem” (Atya Isten tarts meg minket) már 1560-ban megjelent nyomtatásban, tehát Bod Péter értesülése nem lehet helyes, az akkor még csak tizenhat esztendősk Skaricza Máté aligha lehet az átültetője. Igaz, a Skariczának tulajdonított énekek szerzősége általában kérdéses. A 136. zsoltár nyomán készült Tischlied magyar változata megvan. De például a máig sok helyen elmaradhatatlan 1530–1550 tájáról való „Jer, temessük el a testet” (RPHA 659) kezdetű halottas éneket Szenci Molnár elhagyja német eredetije mellől (Michael Wisse). Pécselyi Király Imre énekeink (és a maga meg kortársai feltételezett magyarításai) mellett 16. századi énekekből való válogatást találunk számos kérdőjellel.

Lehr vnd Troftlieder. (138–145).	(Gondviselés, Házasság, Utonjáró éneke, Bun bocznattyáért, Halal ellen, Halotti Enekec) (131–142).
Vor dem ganfen werck der erlofung... <i>Nv frewt euch lieben Christen</i> (M. Luther)	— — —
Ein Lied von der gnaden Gottes... <i>Es ist das heil vns komen her</i> (Paulus Speratus)	— — —
Ein Lied von dem fall... <i>Durch Adams fall is gantz</i>	— — —

verderbt (Lazarus Spengler)	---
Ein Betlied fu Chrifto <i>Jch ruf fu dir Herr Jesu Christ</i> [anonymus]	---
Ein Gebet vmb vergebung der sünden <i>Allein fu dir Herr Jesu Christ</i> [anonymus]	---
Ein Lobgefang von Chrifto <i>Herr Christ der einig Gottes sohn</i> [anonymus]	---
Ein Lied wider die feind des Glaubens <i>Mag ich vngluck nicht widerstan</i> (Maria Konigin fu Ungern vnd Behem)	<i>Atya Isten tarts meg minket</i> RPHA 104
Ein Lied, von der kraft der gotlichen wort <i>O Herre Gott dein gottlich wort</i> [anonymus]	---
Ein Bettlied fu der heiligen Dreyfaltigkeit, vmb erhaltung des gotlichen worts, wider den Bapft vnd Turcken <i>Erhalt vns Herr bey deinem wort</i> (Martin Luther)	<i>Da pacem Domine Adgy békefféget Ur Isten</i> RPHA 58
Der Chorgefang <i>Da pacem Domine Verleyh vns friden gnediglich</i> [anonymus]	<i>O menyey nagy bodogfág</i> RPHA 1123
Ein ander Betlied vmb friden <i>Gib frid fu vnser feit o Herr</i> (Wolfgang Capito)	<i>Meg bantunc Isten Bu ntelen tegedet</i> RPHA 859
Ein geiftlich morgenlied <i>Jch danck dir lieber Herr</i> [anonymus]	<i>Sok hálá adással mi moft tartozunc</i> RPHA 1251
Chrifto qui lux es & dies <i>Christe der du bist tag vnd licht</i> [anonymus]	<i>Mire bánkodol oh en Bivem</i> RPHA 999
Ein ander Compoftion <i>Christ der du bist der helle tag</i> – [anonymus]	<i>Megfoghatatlan kegyes Istenfég</i> (Uz Bálint) RPHA 862
En gefang vor dem Tifche <i>Dich bitten wir dein kinder</i> – [anonymus]	<i>Kezdetben hogy Isten Adamot vö.</i> RPHA 118
Das Gratias nach dem effen <i>Dancket dem Herrn, dann er ist so frewndlich</i> [Johann Horn?]	<i>Seregeknek Ura és eros Istene</i> (Sziráki B.) RPHA 1224
Ein gefang nach dem Tifche <i>Herr Gott nvn sey gepreiset</i> [anonymus]	<i>Szentelteffék Uram az te</i> (Bornemisza Péter) RPHA 1324
	<i>Dicsérlek Uram téged Hogy ez emult éyjel</i> (Péczyi Király Imre)
	<i>Hálát adoc néked menybéli Isten</i>
	<i>Konyorgoc Uram minden emberekért</i>
	<i>Chriftus, ki vagy nap és világ</i> RPHA 804
	<i>Hozzád kiáltáfunkat Halgafd meg Ur Isten</i>
	<i>Adgyunc hálát az Urnak mert érdemli</i> RPHA 61
	<i>Uram Isten, ki igértél oltalmat</i> RPHA 1426
	<i>Emberi nemzetnek te igaz orzoje</i>
	<i>Ur Isten, mely fokban vadnac Irgalmalfágnak Istene</i> <i>Mindeneknek</i> RPHA 288
	<i>Vártam Istennek kegyelmét</i> <i>Bocsáfd meg Ur Isten</i> (Balassi Bálint) RPHA 185
Betlied vmb ein feligs end	<i>Néked menyeyi Bent Atyánc</i>

<i>Wann mein stund-lein vorhanden ist</i> (Nicolaus Herman)	<i>konyorgünc</i> RPHA 1062 <i>Jéfus Chrifthus, Iftennek fia</i> RPHA 666 (?)
Ein klaglied wider dem Tod <i>Mitten wir im leben sind</i> (Martin Luther)	<i>Az mi életünknek kozepette</i> [Media vita] (Skaricza Máté?)
Ein Troftlied bey begräbnis <i>Nv laßt vns den leib begraben</i> (Johannes Weiß) *	<i>Tudgyuc, Uram Iften hogy mind</i> (Cseh ?) RPHA 1389 <i>Adgy idvolféges kimuláft</i> (Dézsi András) RPHA 59 <i>Jer, temeffuc el a teftet</i> RPHA 659
Ein fchon Betlied fu Chrifto <i>Herr Jesu Christ wahr mensch vnd Gott</i> (Paul. Eberus)	<i>Emlékezzu nc mi kerefztyén népek</i> RPHA 374
Ein gefang im anfang der Predigten <i>O Gott du vnser vatter bist</i> [anonymus]	
Pfaltzgraf Friderichs des dritten, Churfurfte, &c. Reim, in gefang geftellet. <i>Herr Gott du lieber vatter mein</i>	

[7]

A *Heidelbergi Káté* 129 kérdése–felelete, lókusokkal, hozzá csatolt imádságokkal magyar kiadásban szintén Szenci Molnár újítása az énekeskönyv és a Biblia mellett. Az újítás szót használom, mert a magyar protestánsok tudatában voltak, hogy a kialakult szokások egyéni tetszés szerint való megváltoztatása feltartóztathatatlan folyamatot indít el. Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy a közösségi döntésnek kell a liturgikus változtatásokat is előzetesen jóváhagynia, és ezért fenyegették azokat, akik e nélkül vetemednének újításokra. Molnár Albert zoltárait jóvá is hagyta a szatmárnémeti zsinat 1646-ban. Az egyházkormányzást gyakorló erős személyiségek ezzel a korlátozással visszaélhettek ugyan, de a szélsőségesek és a kényes politikai helyzet miatt szükséges volt a túlzások elhárítása. Így is az történt, hogy egységesen elrendelt liturgiát a hazai reformátusok majd csak több mint három évszázaddal később tudtak elfogadtatni.

A káté beletagolása egy nagyobb egységbe, és kátéval kapcsolatosan az egységes megjelentetés szándéka kétségtelen, ezt nem is szokás megkérdőjelezni. Mintha más kategória lenne, a zoltárkönyvvel kapcsolatban főntebb emlegetett *Oppenheimi Függlék* ezzel ellentétes felfogású megnevezés, amely a szakirodalomban szinte véglegesen elfogadott. Szenci Molnár tud a káté Huszár-féle kiadásáról [31], és a vele együtt megjelent imádságokról is, amelyekből a reformáció százados ünnepére újra is közöl egyet. [32] Az élőfej mutatja, hogy a következő csoport végén a hálaadó és prédikáció utáni a „Debreceni Ecclesia imádságavolt” (máshonnan ezt mindmáig nem ismerjük). Ezt ráadásként csatolta a németből fordítottakhoz.

Catechismus, Oder Kurtzer Vnderricht Christlicher Lehr, wie der in Kirchen vnd Schulen der Churfürstlichen Pfaltz getrieben wird. Sampt de Kirchen Ceremonien vnd Gebeten.	Catechismus, Az az Az Kerefztyeni Hitre valo rovid tanítás. (145–163).
[A német megfelelőket lásd alább!]	Hazi Konyorgefec avagy Czelédes embereknec s– azok czelédinec és kinekinec tulaydon imádfági. (163–167). Reggeli imádfág. Efvéli imádfág. Etel elot valo imádfág

Von der Kirchen Gebet. (16–20). Gebet vor dem Predigt, an Sonn vnd Feyertagen. Gebet am Sonntag nach der Predigt. Ein ander Gebet nach der Predigt. Gebet nach der Predigt des Catechismi. Gebet an Wercktagen nach der Predigt, für alle not vnd anligender Christenheit.	Etel utan valo halaadas Egyhazi Konyorgéfec. (167–173). Predikatio elott valo imádfág Predikatzi után valo imátfág Koz napi predikacio utan valo imádfág Imátfág az Catechifmufi predikatio után Imádfág hétkoznapi vagy konyorgéfre rendelt napi Prędikatzió után.
---	--

[8]

Az egységes istentiszteleti rendtartás (ágenda) hiányát már a 17. század elején érzékelték a hazai prédikátorok, sőt, ez már Huszár Gál idején is gond volt. Hivatalos és egységes *Ágendát* végül először csak 1927-ben fogadtak el a magyar reformátusok. 1621-ben (tehát Szenci Molnár *Imádságos Konyvczkéjével* egy esztendőben) jelent meg Milotai Nyilas István hivatalosan soha be nem vezetett, de országosan elterjedt ágendája [33], amely szintén mutatja az erős pfalzi hatásokat, és mindmáig jellemzi a magyar református szertartást. Ennek előfutára Szenci Molnár kiadványa. Ez a rész fordítás, de itt is van hazai adalék, a Debrecenből ismert imádság hozzáadása. A reggeli, esti, étel előtti és után imádság főntebb a némettel párhuzamosan már említve van.

[Kirchenordnung] (20–33). Form zu taufen. Vorbereitung zum, heiligen Abendmal. Form des H. Abendmal zu halten. From der Eheeynleitung. Von besuchung der Krancken. Morgen Gebet. Abend Gebet. Gebet vor dem essen. Gebet nach dem essen.	(173–186). Keresztelesnec Formája Az Ur Vaczoraiahoz valo kéBület. Ur Vaczorajánac oBtogatáfa. Házalfági ofzveadáfnac formája. Az betegeknek meqlátogatáfárol. [A megfelelőket láfd előbb, a [6] részben]. *** Imádság, az az Hálá adás az elvott jókért es konyorgés az elvejendokéért. Predicatio utan valo Imatsag.
--	---

[9]

A Házi tábla helye máshol van a német énekeskönyvben. Vagy azért, mert más példát is látott maga előtt Szenci Molnár, vagy azért, mert valamilyen okból nem közvetlenül a káté után való elhelyezést tartotta alkalmasnak. A németben meqlévő korai hitvallásokat a II. Helvét Hitvallás magyarországi kiadásai is mindmáig közölték. Megvannak az *Imádságos Konyveczke* (1621) lapjain is.

Folgen die Spruche der heiligen Schrift, darauß ein jeglicher in feinem ftand erlernen mag, was ihm in feinem beruf zu thun geburt. [Hauptafel:] (33–35)	Egy nehany Ekes Mondafoe es intefec az fzent irafbol, mellyekbol minden megtanulhattya mikeppen kelyen kinec kinec tifztiben és hivatalban magát vífelni. (163–165).
---	--

Der weltlichen Oberkeit.	Ez világi Feiedelmeknec.
Den Richtern.	Itélo Biráknac.
Der weltlichen oberkeit vnd vnderthanen.	Uraknak és jobbágyoknac-
Den Ehemännern.	Házás Férfiaknac,
Den Eheweiben.	Házás AßBonyoknac,
Den Eltern.	Atyáknac és Anyáknac,
Den Kindern.	Az Gyermeknec,
Den knechten, mägde,	Szolgáknac, fzolgálo
taglohern vnd arbeiten.	leányoknac,
	napfzámó-foknac,
	Bérefeknec és
De Haußherren.	munkáfoknac
Der gemeinen jugend vnd andern.	Gazdáknac és czelédes embereknec
Den jungfrauen.	Kozonféggel az ifjufágnac és egyebeknec
Den witwen.	egyebeknec
Für jederman.	Az Ízuz Leánzoknac
Die fumma des Euangelions.	Az Ozvegy afzfzonyoknac Minden embereknec kozonfégegel Summája az Iften torvényénc

(35–37).

Das Symbolum Apoftolicum, das ift, die Bekantnus des Apoftolifchen Glaubens.

Das Symbolum Nicenum, das ift, Bekantnus des Glaubens zu Nicea gefelt Anno 324.

Symbolum, oder Glaubens Bekantnis des H. Athanafij: Welches gefelt worden Anno 333.

Bekantnus des Glaubens im Concilio zu Ephefo gefelt, auß der acht vnd zwentzig-ften Epiftel Cyrilli. Ift gefelt worden Anno 434.

Szenci Molnár Albert magyar énekeskönyv normáját és tömörítvényét alkotta meg, ezt ismételten nyomatékositának kell. A hazai szokás fenntartására és kiegészítésére máskor is törekedett (például az *Imádságos könyveczke* fordításában). Különleges voltában nem hagyható említetlenül Balassi bűnbánó zsoltárának közlése (ezt nem a zsoltárparafrázisok első csoportjába helyezte, ennek okát jelenleg nem tudjuk jól megmagyarázni): az unitárius énekeskönyvekben ismételten megjelentek Balassi énekei, református énekeskönyvbe azonban csak 1939, illetve 1948 óta jutottak be. Az énekeskönyvek történetéből az látszik, hogy meglehetősen hamar kialakult az óprotestáns énekeskönyv szerkezete, majd a debreceni (inkább református) illetve felvidéki (inkább evangélikus) típusa. A gyarapodás, a befogadott énekek köre is jórészt lezárult a 17. század elején. A 16. századihoz képest a változás és bővülés a 17. században (sőt, a 18. században is) egészen csekély mértékű. Ez bizonyos fokig tekinthető megmerevedésnek, másfelől a kialakult szertartási szokások és énekanyag szívós megélésére kétségtelen bizonyosság. A szerkezet Huszár Gálnál már készen lévő fő vonalait egészen a 20. századig követte a debreceni típus. Az elhagyott énekek helyébe (főleg a hosszadalmasok helyébe, mint a Melius-féle három részes versbe szedett üdvztörténet) a 17. század elején befogadottak kapcsolódnak Szenci Molnár példaadásához. Ilyen közöttük a Pécselyi Király Imre éneke.

Néhány rövid szövegrészlet összehasonlítása kínálkozik a német forrástól való függésre és a fordítás rangjának szemléltetésére. (1) Az Úrvacsora, illetve (2) a házasságkötés szertartásából, és (3) egy imádságból való szakasz erre elegendő. Szenci Molnár fordító módszerét legutóbb gondosan elemezte Vásárhelyi Judit az *Imádságos könyveczke* kísérő tanulmányában. [34] Itt további részletek erősítik felismeréseit. Az imádságok bonyolult összefüggéseinek teljes tisztázása csak a Bullinger még lappangó imádságos könyvének részletes vizsgálata után remélhető.

A fordítások általában valamivel hosszabbak az eredetnél, hogy hiánytalan lehessen a továbbadott tartalom. Szenci Molnárnál vannak elhagyások is. Például az esti imádság előtt a térdelésre felhívás elmarad. Másrészt a vőlegény és a menyasszony válasza nem csak mindegyre „ja, ja”; hanem teljes mondat. A házassági szertartásból az esketési formula szokása a hazai római katolikus szertartásban is megvolt (lásd a Nagyszombati Agendariusban [35]), sőt az után is megmaradt, hogy Pázmány Péter elfogadtatta az egységesített római rendet. A protestánsoknál is mindmáig megvan, ezt a hagyományt erősítette, hogy majdnem ugyanezt találták Pfalz szertartásrendjében is. Az alábbi esti imádság egyes motívumai emlékeztetnek a Huszár Dávidnál megjelent egyik esti imádságra. [36] Ennek is valamilyen közös forrás vagy hatás lehet a magyarázata.

Az agenda úrvacsorás szertartásában a tanítás és elmélkedés ugyan elég hosszadalmas, de bőven kárpótolja az olvasót a lenyűgöző fejtegetések és az áradó kegyes gondolatok nagyszabású szerkesztettsége, a szertartás mintegy időtlenségbe kilépése, ha engedi elsodortatni magát a régiek elemi odaadása, lélekből lelkedzett beszéde által. Ez az ára annak, hogy valóban észrevegyük, mennyire talpraesett megoldásokat választott, és e mellett mily őszinte kegyességgel és jámborsággal tolmácsolta mindezeket Szenci Molnár.

(1)

*Hie fol der Kirchendiener
einem jeden vom brot der
Herren brechen, vnd jhm
darreichen, ſprechende:*

Das brot das wir brechen, ift
die gemein-fchaft des leibes
Chrifti.

*Vnd der ander Kirchendiener
jhm darreichen den kelch,
ſprechende:*

Der kelch der danckfagung,
damit wir danck-fagen, ift die
gemein-fchaft des bluts
Chrifti.

(1)

*Ezeknec utanna az Tanito
kineckinec az kenyér-bol
ſzegvén elofzſza illyen
igeckel:*

Ez kenyér, mellyet
megBegunc, az Chriftus
teftével valo kozofuléfunc.

*Az pohárnac nyuytáfában
igy ſzóllyon:*

Az hálaadáfnac pohára
mellyet megáldunc az
Chriftus vérevel valo
kozofuléfunc.

*In dem fol nach gelegenheit
der menge der Ez ido alatt míg az Ur
Commincanten, auch nach vaczorája ofztogattatic, a
der gefalt einer jeden communicálóknac ſzamokhoz
Kirchen, vnter der képeft avagy énekec
Commincation entweder mondafsanac, avagy az ſzent
gefungen, oder etliche capitel iráfbol az Chriftus halálára
fu der gedächtnis des tods emlékezteto caputoc
Chrifti dienlich, als das 14. olvaftafsanac. Vgymint Joh.
15. 16. 17. 18. Iohannis, vnd 14. 15. 16. 17. 18. Efa. 50
53. Efaiae, gelefen werden, [!]. Mellyec kozzul az
vnd mag hierin gebraucht tartafséc meg az melly kinec-
werden, welches jeder kinec az o gyulekezetéhez
Kirchen am füglichften vnd inkább illic és hafznos leend.
erbäwlichften ift.*

*Nach verrichter Communion
fol der Diener ſprechen:*

Ihr geliebten in dem Herrn,

*Az communicaláfnac
elvégezése utan az tanito
illyen inteft tégyen.*

Szerelmefim az Ur

dieweil jetfund der Herr an
seinem Tisch vnserer Seelen
gespeiset hat, so laßet vns
samtlich mit danckfagung
seinen namen preisen, vnd
spreche ein ieder in seinem
herzen also:

Lobe den Herrn meine Seele,
vnd was in mir... [Pfalms.
103.]

(2)

Derhalben jhr N. vnd N.
nach dem jr erkent habt, wie
Gott den ehlichen Stand hat
eyn-gefasset, vnd was euch
von Gott befohlen: Seyt jr
dann willens in den heiligen
Stand der Ehe also zu leben,
mit jhr hie befeuet für der
Christlichen Gemein, vnd
beget, daß der-selbige ewer
ehelicher Stand sol bestetiget
werden?

Antwort: Ja.

Alldenn spreche der Diener:

Ich nem euch alle, die jr hie
seyt, zu feugen, iedoch so
jemand wußte, daß diser eins
durch eheliche pflicht mit
einer andern person
verbunden, oder sonst ein
verhindernis vorhanden
were, der wolle es jetfunder
anfeigen.

*So niemand widerspricht, sol
der Diener also fortfahren:*

Nachdem niemand
widerspricht, vnd kein
hinderung vorhanden ist, so
wolle vnser lieber Herr Gott
ewer heileges Furnemen,
welches er euch gegeben hat,
bestetigen, vnd ewer anfang
sey im namen des Herren,
der himel vnd erde erschaffen
hat.

*Darnach sol der Kirchendiener
zu dem Breutigam sprechen:*

Jhr N. bekennet hie für Gott
vnd seiner heiligen Gemein,
daß jhr genomen habt vnd
nemet zu ewrem ehelichen
gemaht vnd haußfrawen N.
hie zu gegen, vnd verheiffet
sie nimmermehr zu verlaßten,

Christtumben: mivelhogy az Ur
az o ábtalánál a mi lelkeinket
moftan étette és itatta,
mindnyájan egy Bivvel lé-
lecker, és illendo áldással
magasztalyluc az o diczoféges
Bent nevét: és kiki halkal
magában vélem együtt
ilyenképpen Bólylon.

Áldgyad én lelkem az Urat...
(Pfalms. 103.)

(2)

Mivelhogy azért immár Te A.
és B. meghal-lottátoc és
megértettetec, miveppen és
mi végre Berzette légyen
Bent házafságot, és
miket paranczolt legyen
kozzuletec mind két félnek:
elvégeztétek azt
magatokban, hogy az
házafságban ecképpen
éllyetec, az mint moft, az
anya Bent Egyház előtt
jelenti-tec, és az mint ez ti
házafságtoknac mege-
rofsitéfét kívánnjátoc?

Felellyenec: Elvégeßtuc.

*Ezeknek utána az prédikátor
ezt mondgya.*

Titeket mindnyájan valakic
itt jelen vattoc ez dologban
bizonyágul támaßtlac.
Mindazonál-tal ha valaki
kozzuletec tudgya, hogy ez ket
Be-méllyeknek valamellyic,
avagy máfnac há-zafságra
kotelezte volna magát, avagy
valami egyéb akadály volna
dolgokban, azt moftan
jelentse meg.

Ha fenki nem leend, ki

*ezeknek ellen mondana, az
praedikátor imigyen szollyon:*

Mivelhogy annakokáért fenki
ez dolognac ellene nem
mond, es semmi akadály
nincz kozzuletec, az Ur Isten ez
ti Bent igyekezete-toket,
mellyet az ti Biveitekben
adott, erofsitse meg, és az ti
elkezdéftec légyen az Urnac
nevében, ki teremtetete
mennyet és az földet.

*Ezeknek utanna az Prédikátor
az vologennec szollyon*

ecképpen:

Te A. mégvallodé Isten előtt,
és az o Bent Gyulekezeti

sie fu lieben, vnd treulich fu elott, hogy te ez B. felefégül
ernehren, wie ein trewer vnd jegyzetted, és veBed
gottforchtiger mann feinem magadnac, és felfoga-dodé,
weib schuldig ift: Daß jhr hogy foha otet el nem
auch heiliglich mit jr leben hagyod, hanem Bereted,
wollet, jhr trew vnd glauben táplálod, mint hiv és Iften
halten in allen dingen, nach félo férfiu-hoz illic, hogy
wort Gottes vnd feinem heilge felefégét Berefse taplallya.
Euangelio?

Antwort: Ia.

*Darnach fpreche der Diener
fu der Braut:*

Jhr N. bekennet hie fur Gott
vnd feiner hei-ligen Gemeinde,
daß...

Annakfelotte hogy o véle
Bentul elß és hitedet és
hivfégedet néki mindenben
megtartod, az Iften
paranczolattya Berént, es az o
Bent Evan-gelioma Berint?

*Feleleti az volegennec, Ugy
vagyon:*

fogadom és igerem.

*Annak utanna az meny
afzfzonnakis*

igy fzollyon:

Teis B. megvallodé az Iften
elott, és az Bent gyulekezet
elott, hogy...

(3)

(3)

Abend Gebet.

Eftveli imátság.

Geliebten in dem Herrn Jefu
Chrifto, laffet vns vor dem
angeficht Gottes niderknien,
jhn auß grund vnferer hertfen
anrufen vnd fprechen:

Herr Gott, himlifcher vatter,
wir danken dir, daß du vns
difen tag vnd alle feit vnfers
lebens bis auf dife ftund fo
gnediglich behutet, vnd vns
fo vil vnd groffe wolthaten
erfeiget haft. Vnd dieweil du
nach deiner gottlichen
weißheit die nacht erfchaffen
haft dem menfchen fur ruhe,
gleicher weiß wie du jhm den
tag verordnet haft fur arbeit:
So bitten wir dich, du wolleft
vns deine gnad verleihen, daß
wir dermassen ruhen mit dem
leib, daß doch alle feit vnferer
bleiben, vnd daß wir alfo alle
weltliche forgen von vns
ablegen, vns fu erquicken
nach notturft vnferer
fchwachheit, daß wir doch
deiner nimmermehr
vergeffen: fondern daß
allezeit die betrachtung
deiner gutte vnd gnaden in
fteter gedechtnis bey vns
bleiben, daß auch vnferer

Ur Iften mi menyei Bent
Atyánc, hálakat adunc te
hogy minket ez mai
napon és életunknec minden
ideiben, mind ez oraiglan
megtartottal, és ennye fok és
teteme-nyiddel
Berettél. Es mivelhogy az te
az munkara és az etzakat
nyugodalomra rendelted:
te-ged, adgyad és
az te Bent lelkedet,
mely által ugy nyugodgyunc
hogy az mi
Biveinc az te Berelmedben
és hogy
minden vilagi Borgal-
matoffagot ugy tehelfunc le
erotelenfegunk-nec Bukfeges
megkonnyebitéfére, hogy te
ne feletkezzunc,
hanem minden ido-ben az mi
teremtéfunknec és
emlekezeti
Buntelen
megmaradgyon: Hogy az mi
efméretinekis az
nyugodalmával
belfo és lelki

gewiffen durch folche mittel nyugodalma lehefsen. Adgyad ihre innerliche geiftliche ruhe annak-felotte hogy az mi haben, wie der leib empfehet aluvafunc ne légyen mérfeine eufserliche ruhe. tékletlen. az mi teftuncnec Darneben, daß vnfer fchlaf tunyafágára, hanem czac az nicht vnmäfsig feye fur mi erotlen terméBetunknec faulheit vnferes fleifches: megtar-táfára, hogy oßtán fondern allein fu erhaltung alkalmatofbac lehefsunc az te vnferer fchwachen natur, auf Bolgalatodra. Oriz meg daß wir defto gefchichter minket teftetfol lelkeftol feyn dir fu dienen. minden fertelmefseg ellen,

Wolleft vns auch bewahren hogy még aluváfunkis az te vnbefleckt an leib vnd feel, Bent nevednec diczofégére vnd vns behuten vor aller lehefsen. Es minekutanna ez gefahr, daß auch vnfer fchlaf máji napotis nem keves fu deinen ehren gereichen vétkekkal mulattuc el, moge. Vnd nachdem difer tag (mivelhogy Begény giarlo nicht ift furuber gangen ohne bunofok vagyunc) kerunc vielfältige vbertret-tung téged, hogy az miképpen (fintemal wir arme elende etzaka az fetetfeggel minden funder feynd) fo bitten wir elfedetec és elroitetic: dich, gleich wie in der nacht azonképpen teis az te nagy alles verborgen ift durch die kegyelmefsegeddel fedezd el finfternis, die du auf die és temefd el minden mi erden fendeft, daß du auch buneinket, hogy mi azok alfo wolleft alle vnferen funden miatt az te Bined elol el ne vergraben durch deine vettefsunc. Adgy

barmherftigkeit, auf daß wir nyugodalmat és nyuyts nicht von deren wegen vigaztaláft minden verftoffen werden von deinem betegeknec, és kéfértet miat angeficht. kefergo Biveknec; Az mi

Gib auch ruhe vnd troft allen Urunc Jefus Chriftnac kranken, betrubten vnd általa, az ki minket igr angefochtenen hertfen, durch tanitott konyorgeni.

vnfern Herrn Jefum Chriftnac,
welcher vns alfo hat gelehret
beten:

Vnfer Vatter, &c.

Ich glaub in Gott, &c.

Mi atyanc ki vagy etc.

HiBek egy Iftenben, etc.

IV.

Legfontosabb hozadéka a pfalzi énekeskönyvek vizsgálatának az a nagyobb egység, amelybe a különféle műfajú énekek (válogatott) gyűjteménye mellett a hitvallás, és az istentiszteleti rendtartás is beletartozik és beleilleszkedik. Szenci Molnár Albert emez összeállításának példáját ugyanilyen rendben és csoportosításban egyetlen hazai protestáns énekeskönyv sem követte. [37] De 1805-ig a Biblia minden kiadásában benne volt a százötven genfi zsoltár. [38] Molnár Albert (és a peregrinusok) előtt a Biblia pfalzi kiadásai is ott voltak mintának, ennek levelezésében már évekkel korábban van nyoma. [39] A *Zsoltárkönyv, dicséretetek, háladások és lelki énekek – Káté – Agenda* összetartozására, egybefoglalására a pfalzi énekeskönyvek mutattak mintát. Hozzájuthatott több *Kirchenordnung*, káté- és bibliakiadás példányaihoz, ezekben az istentiszteleti rend és az imádságok is megvoltak. Ezekre utalva mondja Bullinger a Szenci Molnár fordította *Imádságos konyveczkében*, hogy azért szerkesztette gyűjteményét, mert az imádságok „külömbkülömb Agendás könyvekben és Catechismusokban vadnac elBelleftvén : ugyhogy... soc könyvekben Bellel imitt amott kellene felkeresgelni”. [40]

Szenci Molnár a genfi zsoltárok francia kiadásaitól (amelyekben szintén volt hitvallás, imádságok és istentiszteleti rend) a pfalzi német mintát (forrást) követve tér el. A Calvin-féle kiadást követő francia énekeskönyvek még a 18. században is legfeljebb egy tucat egyéb (nem zsoltári) éneket tartalmaztak, eleinte semmi mást, csak az újszövetségi kantikumokat és a Dekalógus verses alakját. [41] A pfalzi szokás a Magyarországon Huszár Gál idejétől használt

egyéb énekek beiktatásának is alkalmas párhuzamúul szolgált. Ez is kétségessé teszi, hogy Szenci Molnár – akár a dallamokat akár az énekeskönyv szerkezetét és tartalmát tekintve – a genfi francia kiadást és praxist akarta volna szorosán és szigorúan követni. Újfalvi előszavára gondolva (amelyben a graduált és a teljes megverselt zsolttárkönyvet hiányolta) zsinatilag elfogadott és közösségi jóváhagyással megjelentetett énekeskönyv és liturgia előmunkálatául is szánhatta kiadványát Szenci Molnár, amely a protestáns fejedelemségben tapasztaltakhoz igazodott, de magyarországi szokásokat is tükrözött. A szertartási szövegek és az imádságok meg a káté fordítása mellett így olyan énekeket is beiktatott, amelyeknek nincs német megfelelője. Ugyanakkor egy sor német korál fordítására vagy hasonlóval (azonos funkcióban) való képviseltetésére sem törekszik. Ezek nyomán az is kétséges, hogy az először itt megjelent (genfi zsolttárdallamra készült) énekek között van-e egyáltalán olyan, amelynek nem német az előzménye, forrása vagy mintája?

Pfalz és a hazai protestantizmus kapcsolatát eléggé jellemzi (a peregrinusok, Szenci Molnár és a „heidelbergi kör” meg Pareus tanítványai mellett), hogy az első református úrvacsorai tanítás (többnyire „marosvásárhelyi hitvallás” néven szokás emlegetni), amely Dávid Ferenc gondozásában latinul, [42] Melius Juhász Péter tollából magyarul [43] jelent meg itthon, németül is napvilágot látott Heidelbergben (1563). [44] Magyar református szertartásaink, liturgiánk formálódására is rányomta a bélyegét Pfalz hatása. Ebben is volt része Szenci Molnárnak a Bibliához csatolt rendtartással. Ezért hívtam fel a figyelmet korábban erre az úrvacsorai ágenda megfelelő részeinek közreadásával. [45]

A fentebbiek indítsák a hazai kutatást a pfalzi kapcsolatok részletesebb felderítésére. Lehetne ez közhelyes téma, főként a *Heidelbergi Káté* révén, amelyet a magyar reformátusok hamar elfogadtak, ám a hatások, kapcsolatok és következmények szakirodalmi újragondolása bizony még nem mondható teljesnek és lezártnak az új évezred elején.

*

A zenei szempontot nem részletezem. Annyit meg kell említenem, hogy Csomasz Tóth Kálmán a kritikai kiadás kottasorai fölött – mindjárt a 23. zsolttárban – jelezte, hogy az „ősforrástól” eltér a *Psalterium Ungaricum* dallamközlése. [46] Itt, és a többi helyeken az 1598-as kiadásban a sorvégi hang ugyanúgy hosszú, mint Szenci Molnár első kiadásában. A 61. zsolttár terccel magasabb kezdőhangja is úgy található 1598-ban, mint 1607-ben. Nem a négyszólamú francia kiadás szerint hallotta és következtette Szenci Molnár, hanem a zsolttárt Heidelbergben így ismerte meg és a pfalzi kiadásokban így találta. [36] Van kivétel, a 80. zsolttár második dallamhangjának hibája, ez 1598-ban helyes; de vannak hosszabb hangértékek, amelyeket a kritikai kiadás a sorok fölött sem jelöl. Nincs nyoma az 1598-as pfalzi kiadásban a Hasper által következtetett sortagolásnak és az egységesen használt szünetjelek helyett közölt divisiojeleknek, rövid sorok előtti nyolcadszünetnek, s a prolatio maior jelölésére a dallamsor fölött alkalmazott kapcsoknak. Nincs nyoma a *Psalterium Ungaricum* kiadásaiban sem. Ezt az 1598-as, és a többi egyszólamú pfalzi zsolttárkiadást ideje volna illő figyelemmel kezelünk [37], Szenci Molnár szándékát ebben keresnünk a helyett, hogy képzelt norma szerint helyesbítjük, (át)értelmezzük a dallamok közlését.

Mind a dallamközlésben az egyszólamú pfalzi kiadások, mind pedig az oppenheimi „függelék” – valójában egy gyülekezeti énekeskönyv tömörítője –, a káté és az ágenda kiadásában ígéretes a továbbkutatás, és szükséges is a kritikai kiadáshoz képest a továbblépés.

FEKETE CSABA

Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás. A 16–17. századi protestáns énekeskönyv-történet megírása során [47] több szempontból is meg kellett vizsgálnom, hogy Szenci Molnár Albert milyen szerepet játszott a magyar énekeskönyvek kiadástörténetében.

1. Szenci Molnár Albert, a genfi Zsolttárkönyv fordítója

Szenci Molnár 1606-ban lefordította és 1607-ben kiadta (RMNy 962) a genfi zsolttárok Ambrosius Lobwasser-féle német változatát, s ezzel elindította a magyar nyelvű verses *Zsolttárkönyv*-kiadásokat. [48] Az életrajzi adatok, valamint az 1607-es kiadáshoz írt előszó egyes megállapításai arra figyelmeztetnek, hogy Szenci Molnár több korabeli német nyelvű genfi *Zsolttárkönyv*-kiadást ismerhetett: a genfi zsolttárok éneklését a heidelbergi akadémián

tanulta; Altdorfban fordította le a *Zsoltárkönyvet*; ismerte annak 1594-es lipcsei Ambrosius Lobwasser-féle német fordítását és Andreas Spethe-féle latin fordítását; a francia szöveg alapján, Boésius Kelemen (Clément Dubois) segítségével, „ékesítette” a kész magyar szöveget. [49]

A magyar *Zsoltárkönyv* kiadásai során Szenci Molnár fokozatosan gyarapította a gyűjtemény tartalmát. A közös megjelentetés szándékával kiadott kötetek 17–18. századi történetét önállóan is érdemes lenne megírni. Itt csak az első 3 kiadás összetételét mutatom be:

	Herborn 1607. – RMNy 962 – 12°	Hanau 1608. – RMNy 971 – 4°	Oppenheim 1612. – RMNy 1037 – 8°
<i>Zsoltárkönyv</i>	+	+	+
énekek	6+5	7	2
káté	+	+	+
házi tábla	+	+	+
imádságok	+	+	+
Biblia	–	+	+
kis	–	–	69 ének
gyülekezeti énekeskönyv szertartásrend	–	–	+

2. Szenci Molnár Albert és a magyar protestáns gyülekezeti énekeskönyv-kiadások

Az 1612-es oppenheimeri kiadásban (RMNy 1037) a *Biblia* mellett nemcsak a *Zsoltárkönyv* jelent meg, hanem egy 69 énekből álló kis énekeskönyv is, mely a kritikai kiadás szerint: „elsősorban templomi használatra szánt egyházi énekeskönyv, nem pedig magánajtatosságra szolgáló énekek gyűjteménye...” [50] Korábban ezt a gyűjteményt kisebb gyülekezeti énekeskönyvnek neveztem, s beillesztettem a 16–17. századi gyülekezeti énekeskönyvek történetébe. [51] Szenci Molnár tehát az istentiszteleti gyülekezeti éneklést úgy újította meg, hogy közben a hagyományos énekek egy részét is megőrizte. Egyrészt, mint már az 1607-es kiadás (RMNy 962) előszavában hangsúlyozta, nem az volt a célja, hogy az istentiszteleteken kizárólag az ő zsoltárfordításait használják: „Mivelhogy azhoz nem olly szandékbol fogtam, hogy az előbbeni szokot énekeket ki akarnám venni az hiveknek kezekből; avagj hogj ézeket egyebekénél ekesbeknec alitanám... De az egez soltart Magyar versekben még senki nem formálta en tudásom szerint...” [52] Másrészt, eltérően a magyar puritánoktól, nem akarta azt a genfi mintát sem követni, amely szerint az istentiszteleteken kizárólag a genfi zsoltárokat és a hozzájuk kapcsolódó bibliai énekeket szabad énekelni.

Szenci Molnárnak és az oppenheimeri kiadás énekeskönyv-részének (*Zsoltárkönyv* + kis énekeskönyv) szerepe lehetett az egységesülő protestáns énekeskönyv-kiadásban. [53] 1635-ben Lőcsén egy olyan nagy terjedelmű gyűjtemény (RMNy 1628) jelent meg, amelyben megtalálható egy gyülekezeti énekeskönyv, a *Zsoltárkönyv*, egy himnuszokat és egyéb szertartási énekeket tartalmazó rész, valamint egy temetési énekeskönyv. Magyarországon ez a könyv közölte először a teljes Szenci Molnár-féle *Zsoltárkönyvet*. Másik jellegzetessége, hogy a közös protestáns énekkincs az Újfalvi Imre által 1602-ben (RMNy 886) javasolt módon található meg benne. Újfalvi ugyanis az 1602-es énekeskönyv előszavában egyrészt hiányolta a teljes magyar verses zsoltárfordítást, másrészt egy olyan három részes templomi énekgyűjtemény összeállítását javasolta, amelyben graduál (szertartási énekek), gyülekezeti énekeskönyv (élén a zsoltárokkal) és temetési énekeskönyv együttesen megtalálható. Az 1635-ös lőcsei kötet mindezeket a részeket tartalmazza. Ki lehet az a szerkesztő, aki nemcsak a korábbi protestáns énekkészlet legbővebb válogatását adja, hanem, a kiadvány részeként, Magyarországon elsőként, közli a *Zsoltárkönyvet* is? Az eperjesi evangélikus kör és Pécseli Király Imre mellett Szenci Molnár Albert szerepe sem zárható ki. Ő ráadásul személyesen találkozott Újfalvi Imrével, akinek 1602-es előszava is ösztönözte arra, hogy lefordítsa a genfi zsoltárokat. [54] De Szenci Molnár munkakapcsolatban állt a lőcsei énekeskönyvet kinyomtató Brewerrel is, akinek kérésére 1629 nyarán lefordította a *Discursus de summo bono* (RMNy 1483), s akinek kérésére esetleg egy énekeskönyv-kiadvány tervezetét is készíthetett. A Szenci Molnár által összeállított 1612-es oppenheimeri kiadás mindenképpen mintát adhatott a *Zsoltárkönyv* és a gyülekezeti énekeskönyv együttes megjelentetéséhez és használatához. Az Evangélikus Országos Könyvtárban az oppenheimeri kiadás egy olyan (nem korabeli kötésű)

példánya található, [55] amely csak a *Zsoltárkönyvet* és a kis énekeskönyvet tartalmazza. Ennek két oka lehet: vagy a gyűjtemény többi része (a kötet eleje és vége) elhasználódott, vagy e két részt, gyülekezeti énekeskönyvként, külön is forgalomba hozták. A Szenci Molnár-féle gyülekezeti énekeskönyvnek a terjedelme összemérhető a korabeli magyar gyűjteményekéivel. Az oppenheimi kiadás megjelenési évéig, 1612-ig a magyar énekeskönyvekben előforduló énekek száma 100 és 300 ének között mozog. Szenci Molnár a 16. század mintegy 565 magyar gyülekezeti énekéből ugyan csak 50-et válogatott ki, de ha ehhez hozzáadjuk a 17. századiakat (21) és a 150 genfi zsoltárt, akkor egy terjedelmesebb énekeskönyvet kapunk 221 énekkel.

3. Szenci Molnár 1612-es oppenheimi gyűjteményének magyar és külföldi mintái

Énekeskönyv-történeti szempontból meg kell határozni az egyes énekeskönyvek lehetséges forrásait. Stoll Béla, a kritikai kiadás sajtó alá rendezője szerint az 1607-es zsoltárkönyv (RMNy 962) közvetlen mintája a genfi zsoltárok Ambrosius Lobwasser-féle német fordítása, annak is az 1594-es lipcsei kiadása. Az oppenheimi 1612-es kiadás (RMNy 1037) gyülekezeti énekeskönyv-részének szerkezete „a debreceni, ún. református típusú énekeskönyvekével egyezik”. A „hív barátok” bízatták Szenci Molnárt arra, hogy válogatott zsoltárokat és szokott rövid dicséretek adjon a *Zsoltárkönyv* mellé: a „szokott jelző azt mutatja, hogy Szenci elsősorban a legismertebb, legnépszerűbb énekeket válogatta ki”, mint ezt főleg az ünnepi és halotti énekek csoportja mutatja. A zsoltárok esetében Szenci Molnár érvényesítette saját esztétikai szempontjait is: „a Psalterium Előszavában általa megdicsért zsoltárszerzőket, Szegedi Gergelyt, Sztárai Mihályt és Skaricza Mátét mind szerepelteti”. A zsoltárokat és dicséretek Szenci Molnár az 1574-es Huszár Gál-féle (RMNy 353), az 1582-es Bornemisza-féle (RMNy 513), a Beythe István-féle (RMNy 648) és az 1602-es Újfalvi-féle debreceni (RMNy 886) énekeskönyvből veszi át. [56] Szenci Molnár a gyülekezeti énekeskönyvekből közölt szövegekkel önálló módon bányk: „formailag pontosabbá, tartalmilag érthetőbbé” teszi őket. [57]

Az énekeskönyv-történet megírásakor, a kritikai kiadás megállapításait elfogadva, nem kerestem az oppenheimi gyülekezeti énekeskönyv további mintáit. A párizsi könyvtárakban fellelhető német énekeskönyveket átnézve azonban rábukkantam egy olyan 1609-es herborni kiadványra, [58] amely arra mutat, hogy a hív barátokon kívül vagy egy herborni vagy egy ahhoz hasonló német énekeskönyv is szerepet játszott abban, hogy Szenci Molnár 1612-ben Oppenheimben a *Zsoltárkönyv* mellett egy kisebb énekeskönyvet is megjelentetett. [59]

A herborni minta követéséről közvetlenül ugyan nem beszél Szenci Molnár az oppenheimi kiadás előszavában, de a kiadvány címe, alcíme és előszava [](2_v) tájékoztat a gyülekezeti énekeskönyv jellegéről, valamint egy tágabb értelemben vett minta követéséről:

– A *Zsoltárkönyvvel* együtt lehet használni a kis énekeskönyvet: „Soltar könyvel együtt utánna vettettek egyéb válogatott psalmusok...” [főcímlap és előszó].

– A kis énekeskönyv tartalmára Szenci Molnár több helyen utal: válogatott psalmusok, ünnepi énekek és szokott lelki dicséretek [főcímlap] – régi szokott psalmusok és válogatott lelki énekek [belső címlap] – egynéhány psalmusok és lelki énekek a közönséges énekeskönyvekből [alcím] – közönséges énekeskönyvekből egynéhány kiválogatott psalmusok és szokott rövid dicséretek [előszó] vannak benne.

– A „hív barátok” és a „könyvnyomtatókra gondviselők” kérésére csatolta a *Biblia* és a *Zsoltárkönyv* mellé a kis gyülekezeti énekeskönyvet és a többi, az istentisztelethez is nélkülözhetetlen, részt [előszó].

– A „kisdéd” forma (8° és a *Biblia* magyarázatok nélküli kiadásának) oka: az útonjárók kézbenhordozható könyvként használhatják, és a kispénzű (kevés költségű) hívek is könnyebben megvehetik azt [előszó]. A kis énekeskönyv-rész magánájtatosságot szolgáló énekei [60] szintén arra mutatnak, hogy Szenci Molnár mind gyülekezeti, mind magánhasználatra szánta kiadványát.

– Nemcsak a *Biblia*, a *Zsoltárkönyv*, a káté, az imádságok és a szertartásrend kiadására, hanem az egész gyűjtemény összeállítására is hatással volt a külföldi példa: „Mind ezeket pedig azertis örömesben megczelekedtem, hogy az egyéb Keresztyén nemzetségeknec anya szent egyházainac ajandekit, az mi nyomorult Ecclesiainkban valo hiveckel valamimódon közölhetném: és az mieinket, soc országokban kiterjett hivec sereginec eggyező tudományával; és az szenteknec eggyessegének velem eggyütt meggondolattyával, az én tehetsegem szerint

Az 1609-es herborni kiadás és a fenti Szenci Molnár-nyilatkozatok ismeretében feltételezhetjük és több szinten kimutathatjuk az 1612-es oppenheimi magyar énekeskönyvre gyakorolt német hatást.

3.1. Az 1609-es herborni német és az 1612-es oppenheimi magyar gyűjtemény hasonló vonásai

- 8° formátum, tömör, két hasábos szedés.
- A *Zsoltárkönyv* és a kis énekeskönyv folyamatos ív- és lapszámozással követi egymást.
- A *Zsoltárkönyvet*és a kis énekeskönyvet közös tartalomjegyzék egyesíti.
- A több részes gyűjtemény és a kis énekeskönyv szintjén is szerkezeti megfelelés van.

– A dallamközlés módja hasonló: míg a *Zsoltárkönyv* dallamokkal együtt, addig a hozzá csatlakozó gyülekezeti énekeskönyv dallamok nélkül került kiadásra mind a németben, mind a magyarban. Pedig a dallamközlés, Csomasz Tóth Kálmán szerint, csak 20–30 lappal vastagította volna meg az amúgy is vaskos könyvet. A kis énekeskönyv dallamnélküliségére Csomasz Tóth két lehetséges magyarázatot talál. Szenci Molnár egyrészt, ismerve a magyarok zenei alulképzettségét, „a magyar nyelvű éneklésnek ezt az írásbeliség alatti, orális állapotát természeti adottságnak vette, nem érzékelte az írásba foglalás szükségét”. Másrészt azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Szenci Molnár „ha akarta volna, sem tudta volna a magyar dallamokat pusztán hallás és emlékezet után úgy lejegyezni, hogy maga is elégedett lett volna a munkájával”. [61] A herborni minta és Szenci Molnár előszava ismeretében azonban más feltételezés is adódik. Szenci Molnár egyrészt német mintáját követte, amikor a széles körben ismert régi dallamokat nem nyomtatta ki, másrészt gondot okozott neki a könyv „temérdeksége” és az is, hogy minél olcsóbban tudja előállítani a kiadványt. Márpedig a szerinte széleskörben ismert dallamok kottáinak kinyomtatása a terjedelmet és az árat is megnövelte volna.

– A kis énekeskönyv-rész válogatási szempontja szintén hasonló. Szenci Molnár a magyarok által használt énekeskönyvekből válogatta ki a régi és megszokott énekeket. A herborni kiadás kis énekeskönyv része a következő alcímmel kezdődik: „Psalmen vnd geistliche Lieder, so von Christlichen gotseligen männern gestellet, vnd auß dem gemeinen Psalmbüchlein, als die gebrauchlichsten vnd besten, außgezogen, vnd mit angehengt worden” (*DKL* 1609⁰⁶, 124). A többi, hasonló szerkezetű német énekeskönyv is többnyire ezt a szöveget adja, és hangsúlyozza, hogy az adott területen használatos énekeskönyvből válogatott. Ezek énekkészlete pedig nagyrészt azonos a korábbi bonni énekeskönyvek anyagával. [62]

– Szenci Molnár a genfi zsoltárok bevezetése mellett a 17. század elejére már önálló fejlődési utat mutató magyar evangélikus, valamint református gyülekezeti énekek megtartását is fontosnak tartotta. Az énekgyűjtemény összeállításában (*Zsoltárkönyv* + kis gyülekezeti énekeskönyv) ugyanaz az irénikus tendencia mutatható ki, mint a nyugat- és délnémet [63] területeken elterjedt énekeskönyvekben.

– A magyar énekeskönyvben vannak olyan énekek is, amelyek nem eredeti szerzemények. A kritikai kiadás szerint az oppenheimi kis énekeskönyv 17. századi énekei közül néhányat maga Szenci Molnár írt, [64] néhányat egy előttünk ismeretlen nyomtatott magyar énekeskönyvből vett át, [65] egy éneket németországi tanulóársától szerzett meg, [66] a „Veni redemptor gentium” kezdetű himnusz fordítása pedig a 16. századi fordítás ismeretében készült új verzió. [67] A kritikai kiadás, a fentiek értelmében, egyik éneknél sem ad idegen nyelvű forrást. Egyes szövegeknél azonban, a herborni gyűjtemény énekei segítségével, megállapítható a német nyelvű minta:

– „Örül az én szívem az Úrban” [68] forrása: „Mein Herz ist fröhlich in dem Herren”; [69]

– „Hálát adok néked mennybéli Isten” kezdetű reggeli és esti ének [70] forrása Johann Fabricius „Ich danke dir, Herr Gott, in deinem Throne” (Fischer-Tümpel [71] I, 219^{a-b} sz) kezdetű éneke;

– „Sirasd meg, ember, bűnödöt” [72] forrása Sebald Heyden „O, Mensch, bewein dein Sünde groß” kezdetű nagypénteki éneke (Wackernagel, [73] III, 603. sz);

– „No, dicsérd lelkem az Urat” [74] forrása Johann Gramann (Poliander) „Nun lob mein Seel den Herren” kezdetű 103. zsoltára (Wackernagel, III, 968. sz). A herborni

kiadásban tévesen Nikolaus Selnecker neve szerepel szerzőként, aki hasonló kezdettel az újszövetségi Mária-éneket fordította le;

– „Ó, népeknek Megváltója” [75] forrása Martin Luther „Nu komm, der Heiden Heiland” kezdetű adventi éneke, amely a „Veni redemptor gentium” kezdetű himnuszra megy vissza (WA Ergänzung [76] 14. sz);

– „Hozzád kiáltásunkat” [77] forrása Georg Klee (Thymus) „Dich bitten wir deine Kinder” kezdetű asztali áldása (Wackernagel, III, 1290. sz).

Még egy ének forrását sikerült azonosítanom egy 1618-as montbéliard-i kétnyelvű énekeskönyv (DKL 1618⁰⁴, 42–44) segítségével. Az ének a pfalzi énekeskönyvek mintájául használt 1561-es bonni énekeskönyvben is megtalálható (DKL 1561⁰⁶). [78] Eszerint:

– „Úristen, kérünk tégedet” [79] kezdetű ének forrása Johann Zwick „O, Gott und Vater gnadenvoll” kezdetű keresztelési éneke (Wackernagel, III, 672. sz).

Továbbra is nyitott kérdés egyelőre, hogy az 1607-es herborni kiadásban megjelenő, genfi zoltárdallamokra írt versek [80] fordítások-e vagy önálló Szenci Molnár-szerzemények. A fenti forrás-kimutatás szerint az oppenheimi kis énekeskönyv 16–17. századi énekeinek eredetiségét csak további kutatások elvégzése után tudjuk maradéktalanul megállapítani. S ezután válhat újra aktuálissá az a kérdés, hogy nem kellene-e olyan kiadást készíteni, amelyben a magyar nyelvű zoltárok és a többi gyülekezeti ének mellett szerepelnek a francia, német és latin minták is. [81]

3.2. A Zsoltárkönyv és a kis énekeskönyv együttes használatának lehetséges mintái

Ha 1573-tól [82] 1612-ig [83] megvizsgáljuk, hogy a genfi zoltárkönyv német nyelven hol jelent meg egy kisebb énekeskönyvvel együtt (*Psalmen Davids, nach frantzösischer Melodei und Reimen Art... Sampt etlichen Psalmen und geistlichen Liedern...* vagy hasonló címen, valamint egy- vagy többszólamú kottával), akkor egy tartalomban szinte teljesen egyező vagy nagyon hasonló, ún. „Einheitsgesangbuch”-hal [84] találkozhatunk, amely a következő, főleg Hessenhez, Nassauhoz és Pfalz-hoz kapcsolódó helyeken jelent meg:

– Amberg – DKL 1594⁰¹, 1596^{01–02}, 1597⁰¹, 1598⁰³, 1601⁰¹, 1604⁰¹, 1608⁰¹, 1610⁰², 1611⁰¹

– Düsseldorf – DKL 1612⁰⁴

– Hanau – DKL 1605⁰⁶, 1606⁰⁶ (francia nyelven is), 1610^{04–05}, 1611^{07–08}, 1612⁰⁶ (francia nyelven is)

– Heidelberg – DKL 1612⁰⁸

– Herborn – DKL 1587⁰⁴, 1589⁰⁵ (először szerepel a címlapon Luther neve is: *Sampt etlichen Psalmen vnd geistlichen Liedern, so von Herrn D. Luthero vnd andern gottseligen Leuten gestellet*), 1591⁰², 1592⁰⁷, 1593⁰⁵, 1594⁰⁵, 1595⁰³, 1598⁰⁸, 1600^{02–03}, 1601⁰⁴, 1603⁰², 1604⁰³, 1605⁰⁷, 1606⁰⁷, 1608⁰⁸, 1609^{05–06}, 1611^{09–10}, 1612⁰⁷

[– ? Kassel – 1607⁰⁹, 1608¹⁰, 1612^{11–12}]

– Lich – DKL 1604⁰⁷

– Neustadt an der Haardt – DKL 1585⁰⁵, 1586⁰⁴, 1590⁰⁶, 1591⁰³ (először: *Biblia+zsoltárkönyv+kis énekeskönyv+katé+rendtartás+imádságok*), 1594⁰⁶, 1595⁰⁷, 1596^{05–06}, 1604⁰⁶, 1605⁰¹, 1606⁰⁸, [1608⁰⁹?]

– Siegen – DKL 1596⁰⁸, 1597¹³

– Strassburg – DKL 1596⁰⁹, 1597¹⁴, [1610⁰⁸?]

A magyarországi könyvtárak példányait is számontartó DKL-bibliográfia egyetlen kiadásnál sem közöl Magyarországon található példányról szóló adatot. [85] Az oppenheimi kiadás (RMNy 1037) közvetlen mintáját nehéz meghatározni, mivel a fenti kiadásokból eddig átnézettek azt mutatják, hogy eltérések lehetnek közöttük, ráadásul az egyes kiadások ma is meglévő példányai szétszórva találhatóak a külföldi könyvtárakban. Annyi azonban máris megállapítható, hogy Szenci Molnár énekeskönyv-szerkesztő tevékenysége során mindig több énekeskönyvet is tekintetbe vett. A felsorolt német énekeskönyvek közül, tanulmányai és vándorlásai során, a legtöbbször találkozhatott. Közvetlen mintaként elsősorban a *Bibliával*, a *kátéval*, a *rendtartással* és az *imádságokkal* együtt megjelenő, kis formátumú énekeskönyvek, s azok közül is a

herborni kiadások szerepelhetnek az első helyen.

A fenti német (s így a magyar) kiadástípusok távolabbi őse az a konstanzi és strassburgi énekeskönyv, amelyben – mint a legtöbb kiadvány címe is jelzi: *Psalmen und geistliche Gesänge* – első helyen találhatóak a zsoltárok.⁴⁰ A típus másik őse az a pfalzi kötet-fajta, amelyben az énekeskönyv mellett először a káté, a szertartásrend és az imádságok, majd pedig a *Biblia* is szerepelnek. Ilyen pl. az 1567-es heidelbergi gyűjtemény: *Psalmen vnd geistliche Lieder sampt dem christlichen Catechismo, Kirchenceremonien vnd Gebeten* (DKL 1567⁰⁴).

H. HUBERT GABRIELLA

Az Egyházi Tár történetéhez. Az első magyar katolikus teológiai folyóirat, az 1820-ban, Horváth János^[86] szerkesztésében, Veszprémben indult *Egyházi Értekezések és Tudósítások* 1824-ben megszűnt. Nyolc évig nem jelent meg katolikus lap hazánkban, 1832-ben azonban kettő is indult egyszerre. Előbb Guzmics Izidor bakonybéli apát indította meg a *Vallási és Egyházi Tár* (a 3. számtól: *Egyházi Tár*) című folyóiratot, majd ezt követte a magyar és latin nyelven megjelenő *Egyházi Folyóírás*^[87].

Az *Egyházi Tárról*, bár jelentős katolikus folyóirat volt, mindeddig nem jelent meg sajtótörténeti szempontból is értékelhető tanulmány.^[88] Pedig Guzmics Izidor apáti naplója^[89], levelezése^[90], halála után őt a szerkesztői székben követő Beély Fidél kéziratos önéletrajza^[91] és Toldy Ferenchez intézett levelei számos utalást, feldolgozatlan adatot tartalmaznak a lapra vonatkozóan is.

Guzmics még bakonybéli apáttá történt kinevezése előtt, pannonhalmi éveiben, 1830. június 26-án Szeder Fábiánhoz^[92], 1830. szeptember 19-én Kazinczyhoz^[93], majd 1831. április 29-én Farkas Józsefhez^[94] írott levelében említette, hogy folyóiratot kíván indítani, amelynek címe „Szent berkek és ligetek” lesz. Szólt arról, hogy a leendő kiadóval, a pesti Beimellel nézeteltérései vannak.^[95]

Az 1831. szeptember 27-én kelt levelében Guzmics már arról írt, hogy a folyóirat első száma nyomtatásra kész, és a kiadónál van Pesten. Arról is ebből a levelből értesülhetünk, hogy szeptemberben megkezdődött az előfizetők gyűjtése. A szerkesztő a „püspöki és vicariusi titoknokokat” barátait és paptársait kérte meg, hogy terjesszék a folyóiratot egyházmegyéjükben.

Guzmics 1831. október 4-i dátummal előfizetési felhívást („jelentést”) bocsátott közre egy különálló nyomtatott íven, amelyben körvonalazta leendő folyóirata célját:

„E munka célja nemcsak az elméknek, hanem és különösen a lelkeknek és a szíveknek is folyvást táplálékot nyújtani, melyben azért minden szorosb dogmatikai fejtegetések, úgy minden felekezeti tekintetek félretételnek.”^[96]

Ebből kiderül, hogy nem kizárólag teológiailag magasan képzett olvasóknak szánta lapját.

A november végén és a decemberben írott levél is nehézségekről számol be. A kiadó előre kívánta a pénzt („Beimel előre pénzelnének”) de az előfizetők csak a kézhez kapott példányok megérkezése után fizetnek. A szerkesztő elégedetlen volt a kiadó munkájával abban a tekintetben is, hogy Beimel késve és gondatlanul küldte szét az előfizetési felhívást („már abban hibázott, hogy Novemberi vásárra, miként én akartam, el nem készítette”) Úgy tűnik, hogy az előfizetők száma még mindig nem volt elég, hiszen Guzmics december 24-i levelében ismételtén arra kéri barátját, Farkas Józsefet, hirdesse a lapot a pécsi egyházmegyében, „hisz kevés pap van, a ki Ujságot, pedig Pestit ne olvasna Megyétekben ...Kérlek Barátom, tégy amit tehetsz, hogy olvasóim is legyenek.”^[97] Ebből a levélből tudjuk meg, hogy Guzmics ekkor 500 olvasóra számított.

Az első szám megjelenése előtt, 1832. február 6-án a következőkről tudósította Guzmics Pécssett élő barátját:

„....A munka folyik Két levont árkus küldött már Beimel mutatólag: jó papiros, jó betűk, s tiszta nyomás, de nem hibátlan. Isten tudja, mi átok rajtunk magyarokon, hibátlan munkát csak nem kaphatunk ki nyomtató műhelyeinkből.”^[98]

Ebben a levélben is panaszkodik, hogy nehezen gyűlnek az előfizetők.

Az első szám 1832 tavaszán, feltehetően márciusban, Pesten látott napvilágot, Beimel kiadásában, *Vallási és Egyházi Tár* címmel. A lap magyar és latin nyelvű mottója: „Mindent megpróbáljatok, és s jót, tartsátok. I. Thess. v. 21.” és „Quaecunq̄ue apud alios omnes praeclare dicta, ea nostra sunt christianorum. Tertull. Apol. 2.n. 13.”

Guzmics beköszöntőjében szinte költői módon fogalmazza meg lapja célját:

„A religionak és egyháznak kifejezése, ábrázolása, világítása czélja ezen iratnak a Szép karján egyedül, minden félszepség, haszontalan, sőt gyakran kárhozatos elméskedések, felekezeti tekintetek, theologiai lelketlen feszegetések, ... csipkedések... gúnyolódások nélkül. Fő czél a lélek és szívképzés, melynek minden alacsonyág, minden pöffedség, minden vadság ellensége. A religio nem vélemény, s az egyház nem vaskarú mostoha, hanem kegyes keblű édesanya.” [99]

A folyóirat rovatokra osztható. Minden szám elején találunk egy teológia-elméleti tanulmányt. Ezeket Guzmics maga írta, és több számban, folytatásokban jelentek meg. Önálló rovatot kapott az egyházi beszéd. A folyóirat fennállásának évei alatt jeles hazai katolikus egyházi szónokok eredeti magyar nyelvű beszédeit, vagy a beszédek részleteit közli a szerkesztő a rovatban, de kisebb számban olvashatunk itt fordításokat is. Fontos rovata foglalkozik a folyóiratnak az egyházi zene és ének kérdéseivel. Közöl a lapban breviáriumi énekeket, és azok magyar fordításait, lekottázva. [100]

„Szándékunk ezen folyóírásban a honi nevezetesebb templomokról és a hozzájuk tartozó egyházi épületekről történeteikre és művészi alkotásokra nézve szólanunk” – írta. [101] Rovatot szentelt tehát a magyar katolikus főtemplomok történetének. Guzmics, miként Kazinczy is, nagyrabecsülte és szerette a képi ábrázolást. Nagy gondot, és sok pénzt fordított arra, hogy a magyar székesegyházak történetével foglalkozó rovatot képekkel is kiegészítse. Rajzolókat alkalmazott, hogy a legfontosabb hazai templomokról hiteles és szép ábrázolásokat készíttessen. [102]

A folyóirat következő rovata aktuális eseményekkel, kinevezésekkel, a katolikus egyház alapítványtétéleivel, a kor egyházi méltóságainak a közéletben történt részvételével foglalkozik. Itt közöl nekrológokat is. Minden szám tartalmaz könyvismertetéseket is.

Ha tartalmuk szerint próbáljuk csoportosítani az *Egyházi Tár* 1832 és 1839 közötti számaiban megjelent írásokat a következőket mondhatjuk: az első csoportba tartoznak a dogmatikai-apologetikai elméleti tanulmányok. Ezek többségét Guzmics maga írta. (A religio; Egyház; Hit és szabadság; Vallásváltoztatás; A természettudomány vallási szempontból; A jövődölésekről; Keresztény hagyomány stb.) A második csoportot a biblikus tanulmányok alkotják. E csoport írásai is nagyrészt Guzmicstól származnak, de megtaláljuk Szeder Fábián, Szenczy Ferenc és Beély Fidél cikkeit is. (Éden, az embernem bölcsője; A mannáról; Szentírás iránti legújabb nézetek; Móses; Betlehem stb.) A harmadik csoportba az erkölcsstani tanulmányok sorolhatók. (Erkölcsstan; Az emberi boldogság alapjairól; A bójtról; Jótéviségek stb.) A negyedik csoportot alkotja a liturgia. (Az egyházi énekek; Egy tekintet a szép művészetekre, s egy magyar katolikus egyházi énekes és imádságos könyv terve fölött írt levelek; Minden szentek napja; A nagyhét Rómában stb.) A legtöbb írás az egyházi beszédek témakörébe tartozik. Olvashatunk itt Pázmány Péter beszédet éppúgy, mint különböző egyházi ünnepeken elhangzott beszédeket, az iskolaév elején a szülőkhöz szóló prédikációkat a gyermekek iskoláztatásának szükségességéről, (Felszólítás a falusi gyermekek iskoláztatásukra;) halotti búcsúztatókat stb. Külön csoportot képeznek a nevelés kérdéseit tárgyaló cikkek. (Néhány szó az erkölcsi nevelésről; A jól intézett gyermeki nevelésnek áldásai; Mikor és mely módon kell a gyermekeket a hittudományban oktatni?; Mi bírhatja a tanítót leginkább arra, hogy hivatalának éljen?; Kivonatok egy nevelő naplókönyvéből; A tanító képe erkölcsi tekintetben stb.) Vannak a folyóiratban egyházi jogi, és egyháztörténeti írások is szép számmal. Fennállásának nyolc éve alatt a lapban több mint hetven könyvismertetés jelent meg. Nemcsak katolikus, hanem protestáns szerzők munkáit is ismertették.

A lap folyamatosan figyelemmel kísérte a hazai és külföldi aktuális egyházpolitikai ügyeket. Ilyen volt például az 1830-as években a vegyes házasság kérdéséről Poroszországból kiindult vita. Guzmics közölte lapjában a pápa állásfoglalását, és a kölni érsek pásztorlevelét e tárgyban, emellett ismertette a kérdés körül kialakult vita külföldi és hazai katolikus és protestáns irodalmát. [103]

Mint a korszak többi lapszerkesztője, Guzmics is olvasóihoz fordult, hogy a segítségüket kérje. A III. füzetben magyar egyházi írók életrajzait és műveik jegyzékének beküldését kérte olvasóitól, mert azokat szerette volna kiadni lapjában.

Érdekes összetételű az a szerzői gárda is, akik az *Egyházi Tár*ba írtak. Sokan közülük a

reformkori hazai katolikus papság modernebb irányának hívei, többük jeles szereplője az irodalmi életnek. Elsőként kell megemlíteni Beély (Briedl) Fidél[104] nevét, Guzmics kedves tanítványát, akit az akadémia is tagjai sorába választott. Beély Fidél számos cikket, könyvismertetést írt a lapba, sok fordítást is közölt tőle Guzmics. A tanítvány mindig hálával, tisztelettel és szeretettel szólt mesteréről, akinek halála után átvette a lap szerkesztését is, igaz, csak rövid időre.

Sokszor találkozunk Szeder Fábián[105], Szalka Kandid[106], a későbbi bakonybéli perjel, valamint Májer József[107] a kitűnő homileta nevével. Írt a lapba Szenczy Ferenc[108], a későbbi püspök, Róder Alajos[109] a neves egyetemi tanár, és Fábián István[110], a jeles nyelvész.

A folyóirat nyolcadrét alakban, eleinte évenként kétszer, a márciusi és augusztusi pesti vásárok alkalmával jelent meg. Egy füzet ára egy pengő forint volt. 1838-tól havonta jelent meg a lap, ekkortól az ár négy forintra emelkedett.

1832 májusában, az első szám megjelenése után Guzmics örömmel írja Farkas József barátjának: „Az én Tárom példányai tisztán elfogytak. 600-at nyomtattattam; ha csak 60–100 körül jelentik is magokat az új előfizetők, újra nyomtattatom. Ez jó jel.”[111] Az 1832. évi második füzet közli az előfizetők névsorát. Eszerint az első évben 689 előfizetője volt a lapnak, ami meglehetősen nagy szám. A hatodik füzetben közölt névsor 508 nevet említ. A nagyobb katolikus egyházi központokban, pl. Egerben és Nagyváradon az előfizetők száma mindvégig meghaladta az ötvenet. A lap tehát sikeres volt, sokan olvasták.

A folyóirat szerkesztő-tulajdonosa kezdetben Guzmics, kiadója a pesti Beimel József volt. A VI. füzetnél Beimel József lett a kiadó –tulajdonos, akitől Guzmics a füzetek szerkesztéséért 120 pengőforintot kapott. Beimel pontatlan és csak a haszonnal törődő ember volt, akire Guzmics állandóan panaszkodott barátainak írott leveleiben. 1835 szeptemberében a folyóirat ismét Guzmics tulajdonába került, és a kiadó is megváltozott. A VIII. füzet Pozsonyban, a Belnay-féle nyomdában, Kovács Pál[112] felügyelete alatt jelent meg. A IX. füzettől kezdve a folyóirat megszűnéséig, a XIV. füzetig ismét Beimel volt a kiadó-tulajdonos.

A lap első számának fogadtatásáról április 2-án írt Guzmics barátjának.

„A Vallási és Egyházi Tár már útnak indult... Győrből már tudósítva vagyok a vélemények felől. Kinek tetszik, kinek nem; egyiknek egy, másoknak más. A püspök haragszik az új szavakra s kimondá, hogy könyvünket nem érti. Disputáltak asztalnál Pro et Contra. Megigérte Ő Méltósága, hogy megpirongat. Csak nem csudálom, hogy: szellem, erőny, elv, elem még most is új, pedig érthetetlen szavak Ő Méltósága előtt. De úgy van: a nyelv ifjúdik, mi pedig vénülünk. Kérlek, tudósíts Te is a körülted forgó vélemények felől. Így lehet változtatni, amit változtatni netalán szükséges volna.”[113]

A püspök véleménye jellemzőnek mondható. Többnyire nyelvezete miatt kapott egyesek részéről negatív kritikát a lap. Guzmics a II. kötet végén olvasóihoz intézett utószavában így írt ettől:

„Örömmel jelenthetem, hogy folyóírásum annyi kedvezéssel fogadtatott, a mennyit csak édes hazánk nagy lélekkelfeltörekedő fiaitól remélhetnék. Leghathatósb ösztön ez nekem, hogy kezdett munkálódásomat még nagyobb buzgalommal folytassam s minél nagyobb tökélyre emeljem. Azonban nem szabad titkolnom, sőt nyilván vallani kötelességemnek tartom, hogy Tárom nyelvében nem kevesen akadtak fenn. Itt némely újaknak látszott szavak ellen, ott a beszéd praecisiójából támadt homály ellen hallattak panaszok. Mi az egyes szavakat illeti, úgy látszik (s hála érette nemzetünk géniuszának, ha így van) nem onnan ered a panasz, hogy minden tolmácsolat nélkül levén, nem értetnek. Megvallom, a tolmácsolat szüksége nem juthat eszembe, s azért nem, mert tudtommal egy új szóval sem éltem, hogy azoknak bármelyike is több íróinknál elő ne fordult volna. Hogyha nyelvünket tudományossá, azaz minden ideának, fogatnak, tárgynak, érzelemnek értelmes kitételére alkalmassá akarjuk tenni, még mindig szükségesek az új szavak, ezt, hiszem, senki sem tagadja ma, de senki e szükségét inkább nem érzi, mint az író... Hogy a kijelentett kívánságnak eleget tegyek, nem ugyan a beszéd folyamában zárkony (parenthesis) között, hanem különös táblán fogom értesíteni mindazon szavaimat, melyek újaknak látszanak, s a melyek vagy már megjelentek, vagy még meg fognak jelenni Táromban. Csak ne rettegjünk az új szavaktól! nagy kincs gyűjtetik azokban nyelvünknek, melyet hálával fog a maradék venni s hasznára fordítani.”[114]

Ezért Guzmics „Szó-értésítést” csatolt a füzet végére, amelyben megmagyarázta az olyan szavak értelmét, mint pl. az alak, alap, anyag, árny, elem, elv, gömb, lét, műszer, szellem, terv stb.

Egyházi körökben azonban egy – az *Egyházi Tár*ban még meg sem jelent – bírálat és egy értekezés miatt is kellemetlenségek sorozata érte a szerkesztőt.[115] Báró Szepesy Ignác püspök[116] szentírás-fordítást jelentetett meg 1835-ben. Guzmicsot 1835 októberében Szenczy Ferenc értesítette arról, hogy Vurum József[117] nyitrai püspökhöz eljutott az *Egyházi Tár* még meg sem jelent VIII. füzetének nyomdakész kézírata, amelyben – Szepesy szentírás-fordításáról szóló kritika mellett – helyet kapott Guzmics „Egyházi kormány” című tanulmánya is[118]. Vurum püspök közölte a kiadóval, hogy ha e két írás megjelenik, az *Egyházi Tár* terjesztését megtiltja egyházmegyéjében.

Érdekes és jellemző az ügyben megindult levelezés és vita, mely rendkívüli módon elkeserítette Guzmicsot, és kis híján az *Egyházi Tár* megszűnéséhez vezetett. A lap elleni támadássorozathoz az ürügyet Guzmicsnak Szepesy szentírás-fordításáról szóló bírálat szolgáltatta ugyan, de a valódi ok ennél sokkal komolyabb volt. Az egyházi vezetés már az 1820-as évek eleje óta nem nézte jó szemmel Guzmics sokféle formában hangoztatott véleményét a keresztény felekezetek vallási egyesüléséről.[119] Hasonlóképpen nagy felzúdulást váltott ki 1834. május 13-i országgyűlési beszéde is.[120] Nem csoda, ha a következő évben egyházi elöljárói erőteljes támadást indítottak ellene egy olyan bírálat és egy olyan tanulmány miatt, amely nézetük szerint sérti az egyházi vezetők tekintélyét, és magát a katolikus hitet.

Guzmics, miután Szenczy Ferenc leveléből értesült az ellene, és az *Egyházi Tár* ellen megindult támadásról, 1835. október 22-én nyilatkozatot küldött a kiadóhoz. Ebben leírja, hogy maga Szepesy püspök kérte fel őt a szentírás-fordítás „kemény bírálatára”. Ő a megjelentetni szánt bírálatban tartalmi kérdésekre nem tér ki, pusztán néhány nyelvi vonatkozású bíráló megjegyzést tesz. Ha ezek közül valami sérti a püspököt, hozzájárul ahhoz, hogy az a rész kimaradjon. A nyilatkozatban kitért a támadások valódi okára, az egyházi kormányzatról szóló értekezésére is. Hangsúlyozza, hogy elismeri a kinevezett egyházi vezetők tekintélyét, de érezteti, hogy nem hisz abban, hogy ők csalhatatlanok lennének. Ugyanaznap latin nyelvű levélben fordult Kopácsy József veszprémi püspökhöz, támogatását kérve az *Egyházi Tár* folytatásához. Kopácsy nem válaszolt a levélre, hanem azt továbbküldte Pyrker László egri érseknek. Pyrker levelében „barátságáról és hajlandóságáról” biztosította Guzmicsot, közölte a tanulmány azon helyeit, melyeken nézete szerint változtatni kell, és figyelmeztette a szerzőt, „ne távozzék el szent hitünknek világosan örökre kijelölt ösvényeiről.”[121] Guzmicsnak nagyon rosszul esett Pyrker levele. Válaszában az egri érsek által kifogásolt részeket megpróbálta megmagyarázni, és néhány helyen javításokat is tett értekezése egyes kérdéses helyein.

„Ezen igazítások meggyőződéseim határán állanak, melyen túllépnem tilt lelkiismeretem”-írja. A saját véleményét a közvetveközpén foglalta össze:

„Igen váratlan, azért igen szomorító is volt Exellentiad hozzám írt levele. Milyennek vagyok én ott gondolva! Ha tanításom nem volna eléggé ismeretes eddigi irataimból, hihetném, hogy tán ama rövid értekezésemnek némelly nem eléggé meghatározott értelmű kifejezései ejthették gyanúba hitemet. De most, midőn tanításom az egész hazában annyira ismeretes, hogy papnak, világinak, katolikusnak, nem-katolikusnak is, ha olvasott, nem lehet nem nyilvánosságosabb, álmélkodásom nem ismer határt...Hogy én a protestánsoknak nem különben kívánok tetszeni mint a katolikusoknak! Igen, Kegyelmes Uram! Nékem igen régi kedves ideám az egyesülés... Ezt én nem az annyiszor sikertelenült polemizálás, hanem inkább békéltetés útján gondolnám megközelíthetőnek. Azért Táram előszavában is nyíltan kijelentém, hogy ez a békés szellem fog benne lebegni...” [122]

Guzmics Kováts Tamás[123] pannonhalmi főapátnak is írt az ügyben, aki 1835. november 17-i válaszlevelében támogatásáról biztosította Guzmicsot. Guzmics, miután megköszönte a főapát együttérzését, elkeseredetten fűzte hozzá leveléhez:

„Jobbkor nem érkezhették Méltóságodnak levele, mint éppen most, midőn már-már minden béketűrésem kifárasztva lévén, készen állék, hogy megsemmisítsem Táromat s örökre lemondjak a hálátlan theologiai pályáról...” [124]

1835. december 18-án a kiadó levelet intézett Pyrker érsekhez, melyben megkérdezte, hogy a Guzmics által tett javításokkal meg van-e elégedve, és az *Egyházi Tár* VIII. száma

kinyomtatható-e. Pyrker válaszlevelében azt olvashatjuk, hogy az értekezés javított formában „sem tetszik”. Guzmics, akinek szívügye volt az *Egyházi Tár*, végül úgy döntött, a kifogásolt tanulmányt egy „egész mindennapi foglalatok szerinti” írással helyettesíti, csak hogy a folyóirat kiadása ne szüneteljen tovább. Az eredeti értekezés azonban hosszabb volt, mint a pótlólag beillesztett írás, ezért Scitovszky [125] rosznyói püspök írt még néhány gondolatot a protestáns és katolikus viszonyról Guzmics tanulmánya után.

Az ügy azonban ezzel még nem zárult le. A kalocsai érsek levelet intézett a pannonhalmi főapáthoz, melyben követeli, hogy „mint rendes előjárója”, ő vonhassa felelősségre Guzmicsot. Erre azonban már nem kerülhetett sor, mivel közben az országgyűlés megerősítette a pannonhalmi főapátság ősi jogát, vagyis azt, hogy nem tartozik semmiféle egyházmegyei hatóság jogkörébe, kizárólag a pápa főhatósága alá. Így Kováts Tamás mint „ordinárius” magára vállalhatta az *Egyházi Tár* további füzeteinek ellenőrzését.

Az ügy, úgy tűnik, nem csak egyházi körökben vert fel nagy port. Évekkel később olvashatjuk Guzmics apáti naplójának 1838. október 11-én kelt bejegyzésében [126] a következőket:

„Schedel Ferencz orvos dr., a tud. társaság titoknoka vendég szombat délig. Különös részvétellel olvasgatá vallási és egyházi dolgozatait az apátnak, mellyek ki nem adathattak, um. az Egyházi Kormányról írt értekezést és a Szepey biblíája recenzióját. mindkettőből kiiratni kívánt magának néhány tüzetet.” [127]

Guzmics folytathatta az *Egyházi Tár* szerkesztését, amelynek fogadtatása a későbbi években többnyire pozitív volt. 1838. szeptember 18-án hosszú ismertetés jelent meg a *Figyelmezőben* az *Egyházi Tár* az évi január–júniusi számairól. A recenzens e szavakkal fejezi be bírálatát: „A kor szükségéhez alkalmazott, a literatura kívánatinak, s nyelvbéli tekintetben megfelelő, körén túl nem csapongó páratlan egyházi folyóiratnak minél több olvasót szívből óhajtunk” [128]

Úgy tűnik, Beimellel változatlanul nem volt megelégedve Guzmics, mert 1839. májusában Beély Fidél Toldy Ferenchez intézett leveléből arról értesülhetünk: „Hogy apát úr hajlandó az Egyházi Tárt Beimeltől elvenni, s hogy azt meg is teendi, ha ezentúl pontosabb nem leend Beimel a kiadásban, jól tudom. Jelenleg ez ügy függőben vagyon még, s az év vége fog leginkább, mint hiszem, a dolgon fordítani.” [129]

Guzmics azonban 1839. szeptember 1-jén meghalt. Ezután tanítványa és barátja, Beély Fidél kapott megbízást a pannonhalmi főapáttól a folyóirat szerkesztésére. Erről így írt Toldy Ferencnek 1839. szeptember 18-án kelt levelében:

„Jó apátunk halála után Sep. 7-én eljőve a Főapát Bakonybélbe, s mindeneket átnézve, egy részét írásainak különösen diák iratainak s levelezéseinek valamint könyveinek is Pannonhalmára rendelé vitetni, nagyobb részét azonban iratainak és levelezésének ott hagyá, s átviszálásokat reám bizá; ez iratok olly halmot képeznek, hogy én alkalmasint egy év alatt is alig nézhetendem át tökéletesen, s hogyha az iratok között fogok némelly eddig még nyomtatásban meg nem jelent értekezésekre akadni, fogom közleni Ttes úrral, hogy ezek vagy az Athenaeumban, vagy a Tudománytárban adassanak ki. Az Egyházi Tár szerkesztését az 1839-ik év befejezéséig reám bizá és én november-decemberben életét szándékozom adni képével együtt, melly iránt a Főapáttal kell értekezniem. A novemberi füzet majd egészen kész, s csak a decemberihez kell dolgozni, mellynek kiadásával pályafutását végzendí a Tár, mert olly szellemmel, oly tudománnyal nem tudom, ki bátorkodnék közülünk a Tár folytatását magára vállalni.” [130]

Az *Egyházi Tár* 1839. novemberi és decemberi száma tehát Beély Fidél szerkesztésében még napvilágot látott. A szerkesztéssel járó gondokról is beszámolt Toldy Ferencnek 1839. november 17-én Bakonybélből írott levelében:

„...az Egyházi Tár decemberi folyama mind szerkesztésére, mind kidolgozására olly annyira elfoglalt, hogy alig fordíthaték elegendő figyelmet oskolai kötelességeimre. Én minden módon azon valék, hogy novemberi vásárra a füzetet elkészítsem, mi csakugyan sikerült is. E füzetben adom Guzmics életírását, de úgy-e mint adnom kellene? értem én jól, hogy sokkal csekélyebbek tehetségeim, hogysem illőleg tudtam volna őt festeni, de iparkodtam mindenképp őt híven eléállítani...” [131]

Guzmics első életrajza a tanítvány tollából az *Egyházi Tár* utolsó két számában tehát megjelent.

Beély a XIV. füzet végi írásában a következőképpen búcsúzik az *Egyházi Tár* olvasóitól:

„S ezennel elvégzi pályafutását az Egyházi Tár, melyet boldogult Guzmics Izidor 1832-ben létre hozott és fáradhatatlan szorgalommal nyolcz évig folytatott védve a Religiót az Anyaszentegyházt valódi apostoli buzgalommal. Ohajtjuk, és tán reményünkben csalatkozni nem fogunk, hogy magyar anyaszentegyháznak buzgó férfiúi közt alakuljon egy társaság, mely nyomdokait követve az elhunyt létesítőnek, az egyházi folyóiratot folytassa...”

A folytatásra két év múlva került sor. 1841-ben indult meg a *Religio és Nevelés* című lap, amely ugyan nem érte el az *Egyházi Tár* magas színvonalát, de a negyvenes években híven szolgálta a katolikus vallás és nevelés ügyét hazánkban.

Az *Egyházi Tár* füzeteiből nem maradt fenn sok példány. Sem az akadémia, sem az egyetem könyvtára nem rendelkezett belőle teljes sorozattal a szabadságharc bukása után. Toldy Ferenc a hiány pótlására Beély Fidéltől kért segítséget. 1851. december 10-én Beély Fidélnek Toldy Ferenchez írott levelében a következőket olvashajuk:

„Ami pedig Kegyed fölszólítását, Guzmics Egyházi és Vallási Tárára vonatkozólag illeti, igen sajnálom, hogy e részben nem áll hatalmamban az egyetemi s m. academiái könyvtár hiányos példányait kiegészítenem. Saját példányaim két év előtt egy szomszéd plebánosnál, kinek olvasásul azt kölcsönöztem, véletlenül közbejött halála után többszöri sörgetésem daczára is oda vesztek, és mai nap is nélküli könyvtárom az annyira kedvelt folyóiratot; az apátsági könyvtárnak van ugyan egy példánya, de szintén tökéletlen, miután a 8. füzet hiányzik. Így vagyunk az Egyházi Tárral Bakonybélben. Ama kérdésre, hol szerezhetnők meg a hiányzó füzetek? válaszom ez: Pesten, Beimel Jósefnél, mint az Egyházi Tár egykori kiadójánál, s kinél a 8. füzetet kivéve, melly Posonyban, Belnay intézetében, Kováts Pál alatt nyomtatott, a többi 13 füzet nyomtatás alatt volt, de mint hallom, Beimelnél az első füzet már szinte meg nem kapható. A 11, 12, 13, és 14ik füzetből van nálam néhány heverő hiánytalan példány, s én igen igen szívesen késznek nyilatkozom ezennel a hiányokat mind az egyetemi, mind az academiái könyvtár példányát illetőleg pótolni, csak tessék velem tudatni, valljon hiányoznak-e? S ez esetben én örömmel meg fogom e hiányzó füzeteket küldeni, de többel szolgálni legjobb akaratom mellett sem tudok.”⁴⁷

Második katolikus teológiai folyóiratunk, az *Egyházi Tár* nyolc teljes évfolyama ma is könyvészeti ritkaság. Ezért is sürgető feladat a hazai katolikus sajtó kezdeti időszakának feltárása és feldolgozása.*

FEHÉR KATALIN

Adalékok az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38 jelzetű kéziratának újkori provenienciájához. *Habent sua fata libelli!*^{**}Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38 jelzetű kézírata a dominikánus misztikus Seuse két írása, az „Örök Bölcsesség könyve” és a „Horologium sapientiae” (fragmentális) ill. Marquard von Lindau az eucharisziáról szóló traktátusa mellett a magyar nyelvterületen nem igazán ismert német begina-misztikus Mechthild von Magdeburg művének, „Az istenség áradó fénye” egy 15. századi kivonatát tartalmazza.^[132] A teljes szövegállomány mintegy egytizedét kitevő „Budapesti fragmentum” felfedezése nagy visszhangot váltott ki a forrásokban nem bővelkedő Mechthild-kutatásban.^[133] A magával a kódex leírásával valamint a benne foglaltatott Mechthild-korpusz szövegkritikai jelentőségével ill. értelmezésével foglalkozó szakirodalom ellenére is több kérdés szorul még tisztázásra.^[134] Recepciótörténeti szempontból nyitott, milyen megbízásra és mintakézirat alapján ill. kinek, milyen publikum számára készült az itt tárgyalt kivonat. A prozopográfiai kutatás továbbra is adós a Mechthild-fragmentum másolójának, Fridericus Pellengriesser személyével és tevékenységével kapcsolatos információkkal. A kódex áthagyományozódása is kérdések egész sorát veti fel. Terentius Maurus szállóigévé vált gondolata értelmében, miszerint minden könyvnek megvan a maga sorsa, ez utóbbi pontra, a Cod. Germ. 38 provenienciájára kívánok koncentrálni a továbbiakban. Vizsgálódásaim középpontjában a kódex sorsa áll a 18–19. században, amikor is a kézirat egy antikvárius közvetítésével mindeddig ismeretlen körülmények között a műgyűjtő és bibliofil Jankovich Miklós (1772–1846) tulajdonába, onnan pedig gyűjteménye 1832/36-ban történt megvásárlása nyomán a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába került.

Az első lapon kvarclámpa segítségével tisztán kivehető 17. századi (radírozott) tulajdonosi

bejegyzés, „Residentiae Societatis Jesu Millestadij inscript” alapján arra a következtetésre jutott az eddigi szakirodalom [135], hogy a mai Cod. Germ. 38 az 1088 alapított, 1469-ben feloszlattott és a Szent György Lovagrend tulajdonába átment, végül pedig 1598-tól a szekularizációig, 1773-ig a jezsuitákhoz tartozó egykori bencés kolostor, Millstatt (Karintia/Ausztria) könyvtári állományát képezte. [136] A kézirat korán (15. sz.) kívül azonban semmi sem szól e feltevés mellett. Míg a bencés rendet átható reformok következtében a 15. század közepe táján Millstattban is sor került a könyvtári állomány rendszerezésére, a kéziratok egységes újrakötésére, jelzetekkel való ellátására és minden valószínűség szerint azok katalógizálására is [137], addig a mi kódexünk nyomát sem mutatja ezen intézkedéseknek. [138] A fentebb idézett Millstattra vonatkozó tulajdonosi bejegyzés nem mond sem többet sem kevesebbet annál, miszerint a kézirat legkorábban a 17. században bizonyítható módon a jezsuita rendi Millstatt középkori kéziratokat is tartalmazó állományának része volt. [139] 1598-tól a jezsuiták arra törekedtek, hogy rendet teremtsenek a Szent György lovagoktól átvett könyvtár polcain. Az Institutum Societatis Jesu rendeleteinek értelmében a könyvtárnok feladatai közé tartozott a meglévő állomány tudományágak szerinti osztályozása, jelzetekkel való ellátása valamint katalógizálása. A katalógusba felvett példányok ismerve a már említett tulajdonosi bejegyzés. [140] Noha a rend könyvtárosai által a 17–18. század folyamán összeállított katalógus nem maradt fenn, meglétét azonban egy, a grazi teológiaprofesszor Matthias Rieberer SJ által 1767-ben szerkesztett kéziratjegyzék bizonyítja. [141] E jegyzék, mely a legendás karintiai herceg, Domitian kanonizációjára tett törekvések alkalmával keletkezhetett [142], kéziratunk rövid tartalmi leírását nyújtja:

Codex D₄ est chartaceus in 4° ultra dimidium, est discursus asceticus inter servum et eternam sapientiam et clauditur „finitus est iste liber sub A.D. MCCCCXVI feria 5^a post festum S. Mathie, Fridericus Pellengriesser”. Sequitur alius dialogus germanicus inter magistrum et discipulum de missa et aliis ab eodem finitus „1416 des nächsten Freitags nach St. Georgentag.” [143]

Pár évvel később, a jezsuita rend II. József által 1773-ban elrendelt feloszlata után egy újabb kéziratkatalógus keletkezett. [144] A császári rendeletek értelmében a feloszlattott kolostorok javainak leltározásáért felelős helyi kommissziók kötelességei közé tartozott az ún. abolíciós jegyzékek összeállítása, melyeknek tételenként kellett tartalmaznia a szekularizált kolostorok könyvtári állományát. A millstatti könyvtár jegyzéke 1774-ben készült el. A katalógus megbízhatóságát illetően Laschitzer arra az álláspontra helyezkedett, hogy az abolíciós jegyzék készítői az általuk regisztrált kéziratok meglétét minden egyes esetben ellenőrizték, tehát szó sem lehet egy, a jezsuiták által a 17–18. század során összeállított katalógus egyszerű másolatáról. [145] Egy már meglévő katalógus tételeinek mechanikus átvétele már csak azért is kizárt, mert az 1774-es katalógus több pontban is lényegesen eltér a Rieberer által szerkesztett kivonatos jegyzéktől [146], amelynek alapjául minden valószínűség szerint az akkor (1767 táján) még hozzáférhető jezsuitakori könyvtárkatalógus szolgált. A leltározás alapossága mellett szól továbbá az abolíciós jegyzék azon lakonikus, de a meglévő kéziratok számára nézve pontos összegzése is, miszerint

„Sub reliquis literis, quae iniquitate temporum deletae sunt, continentur adhuc centum triginta octo volumina, in quibus potissimum libri bibliorum, homiliae ss. Patrum, brevaria, Calendaria ecclesiastica, vitae ss. et similia minoris momenti habentur.” [147]

Az 1774-es katalógus, amelyben a mai Cod. Germ. 38 a Rieberer-féle jegyzékhez hasonlóan változatlanul a D₄ jelzet alatt szerepelt, az utolsó nyom, amely azt bizonyítja, hogy e kézirat ekkor még a millstatti kolostor könyvtárának tulajdona volt.

1774 tavaszán az immár leltározott és számba vett könyvek és kéziratok Klagenfurtba szállítottak. 1775-ben, a millstatti állomány és a helyi jezsuiták könyvtári gyűjteményeinek összevonásából megszületett a klagenfurti nyilvános könyvtár (Klagenfurter Studienbibliothek), melynek állománya a szekularizáció második fázisában (1782–1789) feloszlattott karintiai kolostorok könyveivel és kézírataival tovább gazdagodott. [148] Az így létrejött klagenfurti kéziratgyűjtemény első számbavétele alkalmából, 1860-ban azonban mindössze 219 karintiai eredetű kézitról történik említés, holott az abolíciós jegyzék tanúsága szerint csak a millstatti könyvtár közel 230 kéziratot tartalmazott! [149] A millstatti állományhoz hozzáadandó a szekularizáció második hullámában feloszlattott St. Paul in Lavanthal 310 kézírata [150], az a 22 láda könyvtári anyag, amely Arnoldstein kolostorából került Klagenfurtba, továbbá a

méreteikben jóval szerényebb villachi és viktringi könyvtárak.[151] Ha figyelembe vesszük, hogy a klagenfurti jezsuiták is számos kódexszel gazdagították az 1775- ben alapított nyilvános könyvtárat[152], még szembeötlőbb az a veszteség, ami a feloszlott karintia kolostorok kéziratállományát jellemzi. Nem kizárt ugyan, hogy egyik vagy másik kódexnek a szekularizáció forgatagában veszett nyoma[153], hiszen a könyvtárak leltározásáért felelős komissziók nem egyszer tudósítanak a könyvtárak szánt szándékkal elrejtett kulcsainak felkutatásával ill. az egyes barátok tulajdonában lévő könyvek visszaszerzésével járó nehézségekről[154], a karintiai állományt általában ért nagyszámú veszteség azonban véleményem szerint nem ezekre a többé-kevésbé esedékes helyi „adottságokra” [155], hanem részben magukra a császári meghagyásokra ill. a klagenfurti könyvtárat évtizedeken keresztül jellemző áldatlan állapotokra vezethető vissza. Ezen tényezők egybejárásának eshetett áldozatául a mai Cod. Germ. 38 is. Mielőtt azonban minderre részletesen kitérnék, lássuk azon kéziratokat, amelyek a jozefiniánus rendelet következtében feloszlott karintiai kolostorokból egy antikvárius közvetítésével jutottak több 19. századi bibliofil tulajdonába.

A Cod. Germ. 38 antikváriusi provenienciájáról tanúskodik az a 19×22,7 cm nagyságú számozott papírlap, amely a kézirathoz csatoltan annak rövid formai és tartalmi leírását nyújtja. Hasonló papírlapra ill. a kódex elülső fedelének belső felére avagy az 1r oldalra ceruzával beírt numerus currens jelzetre bukkanunk a Széchényi Könyvtár több más, részben karintiai (Millstatt, Eberndorf, St. Paul) eredetű kéziratánál is: Cod. Germ. 10, 40, 64 v. Cod. Lat. 18, 26, 27, 39, 63, 111, 127, 134, 156, 157, 158, 254, 265 (?), 519.[156] Valamennyi itt felsorolt kódex a műgyűjtő és bibliofil, Jankovich Miklós első gyűjteményéhez (1790–1832) tartozott és annak felvásárlása nyomán került a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába. Jankovich 1830 táján juthatott e kéziratok birtokába.[157]

A 18. század utolsó harmadában feloszlott Millstatt, St. Paul, Viktring és Arnoldstein kolostorok könyvtáraiból származik a grafeneggi rezidenciájú Ratibor grófok tizenhárom, Menhardt által látomozott kézírata.[158] A kódexek nagy része tartalomjegyzékkel és egy sorszámmal, ún. numerus currens jelzettel ellátott papírlappal rendelkezik. A papírlapot nem tartalmazó példányok esetében a sorszám az utolsó lapon vagy a kézirat hátoldalán található. Mindez arra enged következtetni, hogy ezek a kódexek is a Jankovich-gyűjteményt számos darabbal gyarapító ismeretlen könyvkereskedőre vezethetők vissza.[159] Az eredetileg mintegy 70–80 karintiai kéziratot számláló téka – amely az itt tárgyalt 13 kéziratot leszámítva a II. világháborúnak esett áldozatául – 1933-ban jutott a Ratibor grófi família birtokába. Azt megelőzően a Seilern-Aspang grófok schönbichli könyvtárának tulajdona volt, ahová az említett antikvárius közvetítésével a 19. század első harmadában kerülhetett.

A 19. század első felében a császári Bécsben működő könyvtár Matthias Kuppitsch tulajdonát képezte a berlini állami könyvtár (Staatsbibliothek Berlin Preußischer Kulturbesitz) két kézírata, az mgo 138 és az mgf 575. Az előbbi, amely az ún. „Megróvások könyvének” egy példányát tartalmazza, 1842-ben még Kuppitsch magánkönyvtárát gazdagította.[160] A Kuppitsch-féle gyűjtemény 1845-ös elárverezése nyomán a berlini antikvárius, Adolf Asher tulajdonába ment át, aki e kéziratot számos más, a Kuppitsch-tékából szerzett darabbal egyetemben 1846-ban a berlini királyi könyvtárnak adta el. A „Megróvások könyvét” tartalmazó kódexet, amely hosszú időn keresztül elveszettnek számított, Henkel fedezte fel megállapítva, hogy valamikor a karintiai St. Paul kolostor könyvtárának állományához tartozott.[161] A kézirat Kuppitsch birtokába kerülése körülményeivel kapcsolatban Henkel kategorikusan kijelenti, hogy a Kuppitschot megelőző tulajdonosra vonatkozólag a kézirat semmilyen támpontot nem nyújt.[162] Ez a kijelentés azt bizonyítja, hogy kutatónk nem tulajdonított túlzott jelentőséget az első recto oldal bal felső sarkában szereplő 65-ös sorszámnak, holott az mgo 138 újabb bizonyítéka a túlnyomórészt karintiai kéziratokkal kereskedő ismeretlen antikvárius tevékenységének. Őrá vall az a tartalomjegyzékkel és sorszámmal ellátott valamint a kézirathoz csatolt papírlap is, amelynek időközben sajnos nyoma veszett.[163]

A berlini könyvtár másik Kuppitsch-kézírata, az ugyancsak Asher közvetítésével ide vetődött mgf 575 még ma is tartalmazza az antikváriusra visszavezethető papírlapot.[164] Az ezen szereplő 41-es szám a már megszokott helyeken, vagyis a kézirat 1r oldala bal felső sarkában ill. az elülső fedél belső felében is fellelhető.

A Kuppitsch-féle magánkönyvtár egy másik példánya a bambergi állami könyvtár (Staatsbibliothek Bamberg) HV Msc. 129 (Nro. 1790) kódexe, mely előzőleg a HV Msc. 569 (Nro. 1789) jelzetű, ún. „C jelzésű Kuppitsch-kézirat”-tal volt egybekötve.[165] Az előbbi kézirat kodikológiai leírását tartalmazó katalógus egy papírlap meglétéről informál.[166] A már jól ismert antikváriusi tartalomjegyzékről van szó, mely a bal felső sarokban az 59-es sorszámmal tartalmazza.[167] Teljes bizonyossággal nem lehet sajnos megállapítani, hogy a HV Msc. 129-cel kapcsolatban diagnosztizált antikváriusi proveniencia az ún. „C jelzésű Kuppitsch-

kézirat"-ra is kiterjeszhető-e, minthogy e két kézirat egy kötetben való egyesítésének időpontja nem ismeretes. Ha a két kézirat összekötése már Kuppitsch előtt megtörtént, nem kizárt annak a lehetősége, hogy az egykor a karintiai St. Paul állományához tartozó HV Msc. 569 is a Jankovich és a Schönbichli gyűjtemények kézírataival kapcsolatban megismert antikváriustól származik.

Ezen antikvárius és Kuppitsch között fennálló üzleti viszonyról tanúskodó példák sorát minden bizonnyal még lehetne folytatni. Elképzelhető ugyanis, hogy a filológus és könyvbarát Karl Wilhelm Ludwig Heyse Berlinben (Staatsbibliothek Berlin Preußischer Kulturbesitz) őrzött tékája, mely Goedeke szerint Kuppitsch-kéziratokat is magába foglalt [168], valamint Asher közvetítésével a British Museum könyvtárába került valamikori Kuppitsch-példányok további antikváriusi provenienciájú kéziratokat tartalmazhatnak. [169] További leletekre lehet számítani az Osztrák Nemzeti Könyvtár kézirtárában is. [170] A rendelkezésünkre álló anyag azonban elégséges egy a karintiai kolostorok kéziratállományával intenzíven kereskedő, minden valószínűség szerint osztrák antikvárius létezésének bizonyításához, aki által kódexek egész tömege vándorolt a 19. század első harmadában magángyűjtők könyvtárába. Joggal tevődik fel a kérdés, hogy ez a sajnos ismeretlen antikvárius hol és mikor kerülhetett kapcsolatba olyan kéziratokkal – többek között a mai Cod. Germ. 38-cal –, amelyek a legkülönbözőbb időpontokban szekularizált karintiai kolostorokból származnak.

A Schönbichlbe vetődött 70–80 karintiai kéziratot számláló antikváriusi gyűjtemény létrejöttét Menhardt a klagenfurti kéziratállomány értéktelennek vélt példányainak tömeges elkótyavetyélésével magyarázza a szekularizációt követő időszakban. [171] Noha nem tagadható, hogy a felosztatott kolostorok könyvállományának sorsával és elhelyezésével kapcsolatos császári rendelkezéseket azok megóvásának szándéka hatotta át [172], a karintiai kéziratállományt ért nagymértékű veszteség azonban azzal a felvilágosult-utilitarista szemlélettel magyarázható, amely nemcsak ezen rendelkezéseket jellemezte, hanem az azokat gyakorlatba ültető orgánumok munkáját és hozzáállását is meghatározta. Ezen hasznossági elvnek esett áldozatul mindenféle „teológiai tákolmány”, kazuisztikus, moralizáló, lelkeségi avagy homiletikus irodalmat tartalmazó írás. [173] A Laschitzer által kiértékelt korabeli írásos dokumentumok arról tanúskodnak, hogy még a könyvtárosok körében is általánosan elterjedt praxis volt azon könyvek kiselejtezése, bezúratása, elárverezése vagy egyszerű elkótyavetyélése, amelyek megítélésük szerint semmilyen értéket nem képviseltek. [174] Ámbár itt csak könyvekről van szó, ugyanezt az eljárásmodot feltételezhetjük azon kéziratok esetében is, amelyek a kor szellemének és a millstatti abolíciós jegyzék terminológiájának értelmében „minoris momenti”-nek számítottak. [175] Amint azt a Jankovich, Seilern-Aspang család ill. Kuppitsch birtokába került példányok egy része bizonyítja, elsősorban a kötetlenül szerteszéjjel heverő kéziratok tartozhattak ebbe a kategóriába.

A kéziratok szétszóródása nemcsak a szekularizáció organizatórikus és adminisztratív kivitelezésére felvigyázó szervek és a felosztatott kolostori könyvtárak elhelyezéséért felelős könyvtárosok „felvilágosult elvakultságának” [176] tulajdonítható, hanem azoknak a katasztrofális körülményeknek is, amelyek évtizedeken keresztül jellemezték a karintiai kolostorok könyvtári állományainak felvételére kiszemelt klagenfurti nyilvános könyvtárat. Még 1816-ban is az állomány zöme az eredetileg csak provizórikus jelleggel működő, az évek során egyre inkább telítetté váló könyvtáráépület szélnek és esőnek kitett termeiben állt. [177] Ezzel vagy pedig a karintiai kolostori kéziratok a tetőtérben való tárolásával magyarázhatók azok a nedvességnyomok, amelyek több millstatti provenienciájú kézirat esetében is kimutathatók. [178] Noha már a felosztatott jezsuita rend könyvtárainak bekebelezése után is történtek próbálkozások arra nézve, hogy a már meglévő anyagot rendszerezék és katalogizálják [179], az első átfogó könyvtárkatalógus csak 50 évvel a szekularizáció után, 1835-ben készült el. [180] Azt megelőzően az akkori könyvtáros, Peter Alcantara Budik 1828-ban a klagenfurti kéziratállomány rövid szemrevételezése után csupán két (!) kéziratot tartott megőrzésre méltónak, a többin egyszerűen túl kívánt adni. Az illetékes hivatal ráadásul meg sem vétőzta Budik szándékát, csupán egy jegyzék összeállítását követelte meg tőle. Az ún. „Zettelkatalog der zum zentnerweise zum Verkaufe bestimmten Bücher” 1832-re készült el. Közben azonban a Budik által megőrzésre érdemesnek talált kéziratok száma mintegy 100-ra gyarapodott. A szekularizáció során a klagenfurti könyvtárba szállított középkori kéziratok elkallódásáért Menhardt elsősorban Budikot valamint a hivatalban őt megelőző könyvtárosokat tette felelőssé. A túlnyomórészt karintiai kéziratokkal kereskedő antikvárius is itt tehetett szert tekintélyes gyűjteményére, hisz egyedül Klagenfurtban adatott meg számára a lehetőség, hogy a különböző időpontokban szekularizált kolostorok könyvtári állományát egyetlen helyen lelje fel. Minthogy a Jankovich- és Kuppitsch-féle valamint a Seilern-Aspang grófok tulajdonában lévő, antikváriusi provenienciájú kéziratokat jócskán tartalmazó bibliofil gyűjtemények létrejötte

a 19. század elejére tehető, nem szükségszerű egyedül Budikot gyanúsítani a kéziratok lassankénti eltűnéséért.

Az elmondottak alapján nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az 1774-ben összeállított abolíciós jegyzékben szereplő Cod. Germ. 38 is a millstatti állomány Klagenfurtba való transzferálása után került magánkézbe. 1830 táján Jankovich szerezte meg a kódexet egy ismeretlen könyvárustól, akinek tevékenysége a Kuppitsch- ill. Seilern-Aspang- féle gyűjtemények nagyobb részt karintiai kéziratokkal való gazdagításában is nyomon követhető. A tulajdonában lévő Carinthica állományra antikváriusunk minden valószínűség szerint Klagenfurtban tett szert. Mindez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy másodkézből is birtokába juthatott egyik vagy másik kéziratnak. Példa erre a Budapesten őrzött kódexek egy csoportja – köztük a Cod. Germ. 38! –, amely kéziratok a már ismert numerus currens jelzeten kívül egy másik, az esetek többségében áthúzott sorszámot is tartalmaznak. [181] Feltételezhető tehát, hogy Jankovich tékája utolsó stációját képezi e kéziratok már hosszabb ideje tartó peregrinációjának.

NEMES BALÁZS

[1]

[1] W-R.: *Vorwort zu einer Rundschau im Gebiete der Wissenschaft*. = Oesterreichisch-ungarische Revue (a továbbiakban: Oe-uR) Bd. 1. 1886. 61.

[1] Uo. 64.

[1] Uo.: 63.

[1] ZENKER, Ernst Victor: *Geschichte der Journalistik in Österreich*. Wien, 1900. 96.

[1] STEINBACH, Gustav: *Franz Deák*. = Oe-uR Bd. 3. 1886. 257–272, Bd. 4. 1887. 6–37, 129–146.

[1] *Zur Geschichte des österreichisch-ungarischen Ausgleiches. Eine Denkschrift des Grafen Georg Apponyi aus dem Jahre 1863 an Seine Majestät den Kaiser Franz Joseph I.* = Oe-uR Bd. 6. 1888, 241–258.

[1] SCHWICKER, Johann Heinrich: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich*. = Oe-uR Bd. 20. 1896/97. 151–164, 221–238, 337–352, Bd. 21. 1896/97. 5–19, 77–89, 145–157, 215–231.

[1] KELETI, Karl: *Die wirthschaftlichen Verhältnisse der Balkanhalbinsel*. = Oe-uR Bd. 1. 1886. 40–44, Bd. 3. 1886. 18–25.

[1] HUNFALVY, János: *Die Flußregulierungen in Ungarn*. = Oe-uR Bd. 1. 1886. 30–37.

[1] M.: *Ueber die Einwanderung österreichischer und ungarischer Staatsbürger nach den Vereinigten Staaten von Amerika*. = Oe-uR Bd. 5. 1888. 175–176.

[1] THIRRING, Gustav: *Der Wanderzug der Ungarn*. = Oe-uR Bd. 16. 1894. 337–350.

[1] SCHWICKER, J[ohann] H[einrich]: *Der Bauernsocialismus in Ungarn*. = Oe-uR Bd. 18. 1893. 263–278, 349–363.

[1] HUNFALVY, Paul: *Linguistische und historisch-ethnographische Studien in Ungarn*. = Oe-uR Bd. 5. 1888. 25–47, 118–132.

[1] FRAKNÓI, Wilhelm: *Die Anfänge der europäischen Politik des Königs Mathias von Ungarn 1464–1470*. = Oe-uR Bd. 10. 1890/91. S. 65–106.

[1] SCHWICKER, J. H.: *Der Dakoromanismus*. = Oe-uR Bd. 16. 1894. S. 151–164, 221–246.

[1] MÁRKI, Alexander: *Ungarns Millenium*. = Oe-uR Bd. 17. 1894/95. 259–275, 357–370.

[1] MÁRKI, Alexander: *Ungarns Millenium*. = Oe-uR Bd. 17. 1894/95. 259–275, 357–370.

[1] MOLDOVÁNYI, Stephan: *Zur Entstehung der Monarchie in Ungarn*. = Oe-uR Bd. 22. 1897. 145–157, 213–230.

[1] WLISLOCKI, Heinrich: *Die Stellung des Weibes bei den ungarischen Wanderzigeunern*. = Oe-uR Bd. 19. 1896. 91–107.

[1] HERRMANN, Anton: *Die Geige in der Volksdichtung der Zigenuer Ungarns*. = Oe-uR Bd. 16. 1894. S. 38–54.

WLISLOCKI, Heinrich: *Die Stellung des Weibes bei den ungarischen Wanderzigeunern*. = Oe-uR Bd. 19. 1896. 91–107.

[1] SCHWICKER, J. H.: *Die Zigeuner in Ungarn*. = Oe-uR Bd. 23. 1898. 5–17, 77–92.

[1] PULSZKY, Franz: *Die Kunst in Ungarn*. = Oe-uR Bd. 3. 1887. 232–242.

[1] PULSZKY, Franz: *Das Deák-Monument*. = Oe-uR Bd. 4. 1887. 1–5.

[1] PAULAY, Eduard: *Die Entwicklung des ungarischen Nationaltheaters*. = Oe-uR Bd. 4. 1887. 285–302.

[1] RIEDL, Friedrich: *Chronik aus Ungarn*. = Oe-uR Bd. 10. 1890–91. 57–64.

[1] SCHLITTER, Hans: *Die Stellung der nordamerikanischen Regierung zu den Ereignissen des Jahres 1848 in Oesterreich-Ungarn*. = Oe-uR Bd. 1. 1886. 5–17.

[1] SCHLITTER, Hans: *Die Regierung der nordamerikanischen Republik und die ungarische*

Frage im Jahre 1848 und 1849. = Oe-uR Bd. 10. 1890/91. 1–17.

[1] KRONES, Franz: *Aus der Kuruzzen- und Labanczen-Zeit Ungarns.* = Oe-uR Bd. 14. 1894/95. 26–40.

[1] MÁJO: *Momentaufnahmen.* = Oe-uR Bd. 14. 1894/95. 206–222.

[1] KISS, Joseph: *Frau Judith.* = Oe-uR Bd. 2. 1886. Heft 8. 63; KISS, Joseph: *Der Brautkranz.* = Oe-uR Bd. 2. 1886. Heft 9. 63.

[1] PONGRÁCZ, Anna: *Rothes Laub.* = Oe-uR Bd. 10. 1890/91. 290.

[1] *Gedichte von Sándor Petőfi.* Österreichisch-ungarische Dichterhalle. = Oe-uR Bd. 14. 1894/95. 433–435.

[1] HERCZEG, Franz: *Steeple Chase.* = Oe-uR Bd. 19. 1896. 65–75, 174–184.

[1] *Gedichte von János Vajda.* Österreichisch-Ungarische Dichterhalle. = Oe-uR Bd. 16. 1894. 140–141, Bd. 22. 1897. 130–131.

1 T. J.: *Babits, Zsolt Béla, Hatvany és József Attila.* In: *Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára.* Bp. 1983. 165. és TASI József: *József Attila könyvtára.* Bp. 1996. 118.

2 PÉTER L.: *„Ködgyűrűk körül.”* = *Élet és irodalom* 1963. július 6. és PÉTER László: *József Attila nyomában.* Válogatott írások. Bp. 2000. 108–109.

3 *Mondolat.* Sok bővítményekkel, és egy kiegészített ujj-szótárral együtt. Dicshalom [Veszprém] 1813. – Új kiadása BALASSA Józseftől: Bp. [1898]. /Régi Magyar Könyvtár 10./

[1] KEVEHÁZI Katalin: *Melanchthon-autográfok a történeti Magyarországon.* In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből.* Szerk. FABINY Tibor. Bp., 1984. 165–180.

[2] KEVEHÁZI Katalin: *Melanchthon-Autographen im historischen Ungarn.* = MKsz 2001. 2. sz. 153–165.

[3] KOLLÁROVÁ, Ivona: *Philipp Melanchthon's Autograph in the Lutheran Lyceum Library in Bratislava.* = MKsz 2001. 2. sz. 205–206.

[4] KOLLÁROVÁ, Ivona: *Autografy osobnosti – autentický dotyk minulosti.* = Knižnica 2002. 562–565. Képpel együtt.

[5] *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Szerk.: MIKÓ Árpád. Bp. 1994, Magyar Nemzeti Galéria, 448–449.

6 Bajorország, egyes feltételezések szerint itt házasodott össze Szent István és Gizella. Vö. REICHHOLD, Anselm: *Chronik von Scheyern – Von den ersten Anfängen bis zu Gegenwart.* Weißenhorn, 1998 – A bejegyzés megfejtésében nyújtott segítségét Gabriel Silaginak köszönöm!

[6] A folyamat irodalma könyvtárakat tölt meg. Nemjogászok számára áttekinthető tájékoztató Justinianus jogalkotására vö. *Ius privatum.* Bp., Osiris, 1998. könyvecském III., az egyházi joggyakorlatra IV., a középkori közös jogra V. részét.

[7] ZLINSZKY J.: *A magyar jogrend kezdetei.* = Jogtudományi Közlöny 1996. 7–8. sz. 269–274.

[8] BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971.

[9] Hogy ilyenek hazánkban is forgalomban voltak, bizonyítja a kevés, de nem elhanyagolható írott anyagon túl a *Magyar Törvénytárba* a 16. században felvett *Regulagyűjtemény*, amelynek tételeit a hazai szokásjog részeként használták.

[10] ZLINSZKY János: *Werbőczy jogforrástana.* = Jogtudományi Közlöny 1993. 10. sz. 374–376.

[11] BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei.* Bp. 1972.

7 ZLINSZKY János: *Vita et opera Ioannis Decii Barovii.* = Publ. Univ. Miskolc, S. Juridica et Pol. VII. (1992.) 207–214., *Baranyai Decsi János.* In: *Magyar jogtudósok I.* Szerk. HAMZA Gábor. Bp. 1999. 41–50.

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 34. (Vö. OTKA T 026146)

[12] STOLL Béla szerint „A Szenci által használt 1594-i kiadás szövege...” értendő. Ő a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum példányát tanulmányozta (RMKT/XVII. 6, 405).

[13] CSOMASZ TÓTH Kálmán, a dallamok sajtó alá rendezője szerint, RMKT/XVII 6, passim; vö. még *Magyar Zene* 1974: 350–363. – Az RMNy 962 és 1037 [2] leírása is természetesen átvette ezeket a megállapításokat.

[14] A 16–17. századi dallamközlések mellőzték az *accidencia* (a strófa közben vagy zárlatokban szokásos alkalmi módosítások) jelölését. Ezeket a szakmabeliek tudták, mindennapos gyakorlat révén vált vérükké a stílus ismerete. A jelöletlenség aztán a 20.

században ellentétes értelmezésre vezetett. Akik ismerték a régi szokásokat, azok pótolták, vagy énekelték és játszották ahol kellett. Akik visszakívánták az elképzelt tiszta stílust, azok egyháziatlannak és dallamromlásnak bélyegeztek minden odaértett és az egykori praxisban közhelynek számító (de a gyakorlat megszakadása miatt idő közben elfeledett) módosítást. Itt ez a módosítás nem ilyen, hanem valóban hiba. Vö. „*Eleitől #ogva...*” *Tanulmányok, dolgozatok, hozzászólások a genfi zsoltárok énekléséről*. Szerk. DRASKÓCZY László. Bp. 1993. *passim*.

[15] RMKT/XVII/6, 420. *Maróthi György és a kollégiumi zene*. Bp., Akadémiai K., 1978. 124. Visszaul *A református gyülekezeti éneklés* (Bp. 1950. 115–121, 236–237, 282.) megállapításaira, ahol már szintén őt követte. Csomasz Tóth himnológiai kézikönyve kiadása előtt, valamint az 1948-as református énekeskönyv szerkesztése közben Hasperrel levelező kapcsolatban volt.

[16] Bernhard SMILDE disszertációja szerint (Leuwarden, 1986.), vö. HAMAR István: *Hasper és az egyházi ének*. In: „*Eleitől #ogva...*” *Tanulmányok...* 43–46. – KARASSZON Dezső: *Nem tilos a kereszt!* = Magyar Egyházzene (1.) 1993/1994. 310–315.

[17] A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár B 943 jelzetű példánya Franciscus Eöb 1760 tulajdonosi bejegyzését tartalmazza, korábbi nevet nem. Valószínűleg hazai tulajdonos kezében volt már korábban. A kötet csak a 19. század második felében került a könyvtárba. Ősz Ferenc debreceni származású, az iskola törvényeit 1758. április 27-én írta alá. Neve mellett későbbi bejegyzés: „*Exuit. Jam procurator.*” Több könyve közül például az 1757-ben (tehát már felsőbb tanulmányai megkezdése előtt) vásárolt *Calvin Institutio (Vnderweisung inn Christlicher Religion...* Heydelberg, M. D. LXXII.) Lugossy József birtokából jutott a Nagykönyvtárba.

[18] a–i, k–m = 1–142, [143–144], 145–190, [1] pp.

[19] *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Direction: Ivan HORVÁT assité par Gabriella H. HUBERT. Paris, 1992. Ad Corpus Poeticarum.

[20] RMNy 648

[21] Tévesen CXV. sorszámmal

[22] Tévesen CXXXX. sorszámmal

[23] Csupán az ÁROKHÁTY Béla szerkesztette énekeskönyvben (Szabadka, 1939) jelent meg ismét.

[24] e RMNy 111^a (vö. RMDT I. 167)

[25] A Hoffhalter által nyomtatott debreceni énekeskönyvben: RMNy 429, 188

[26] A SZILVÁS–ÚJFALVI szerkesztette debreceni énekeskönyvben: RMNy 513, 41^a

[27] 1602–1609 körül, legkésőbb 1614-ben: RMNy 965, 144 (ugyanitt 1593-ban is megvan: RMNy 713, 274)

[28] RMNy 222

[29] Vö. RMDT I. 167

[30] Egyes énekek megfelelésének és eredetijének felsorolását lásd HUBERT Gabriella ugyanitt megjelenő tanulmányában.

[31] NAGY KÁLOZI Balázs több ok alapján feltételezte, hogy Huszár Dávid apja, Huszár Gál, és nem a saját maga fordítását adta ki 1577-ben. Vö. *A Heidelbergi Káté első magyar fordítása*. = Református Egyház (25.) 1973. 21–28. Vizsgálódásomban nem találtam olyan adatot, amely ennek ellene mondana.

[32] Scultetus prédikációja után, RMNy 1166.

[33] RMNy 1251

[34] BHA XXXV. 12–30.

[35] RMNy 528 és 781

[36] Ez a [12.] imádság a kötetben, RMNy 395 L^{8b}

[37] Előfordult többször, hogy például Siderius kátéjával, vagy imádságos könyvvel együtt nyomtatták egyes énekeskönyveket. Ezeket itt nem részletezem. – Az ÁROKHÁTY Béla szerkesztette énekeskönyv (Szabadka, 1939) a teljes *Heidelbergi Kátét* szintén tartalmazta, valamint a szokásos módon imádságok sorozatát is, de istentiszteleti rendet nem. Ennek a (délvidéki) reform-énekeskönyvnek az indíttatására a 20. század végén a reformátusok világtalálkozója szerkesztett énekeskönyv (Bp. 1996) is tartalmazott Szikszai Györgytől átvett imádságokat, valamint istentiszteleti rendet, de a kátéból csak néhány idézetet.

[38] Kivéve a 2° formátumú Várad Bibliát (1660/1661) RMK I. 970

[39] 1603. 7. Junii: „*Paulo post Andree Asztalos Tyrnaviam occasionem de Bibliis edendis percipisi*”. „...de bibliis edendis accessisset...Germanicam bibliorum editionem imitari cupiens...” *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiad. DÉZSI Lajos. Bp.

1898, 35, 148.

[40] p. 3. Előjáróbebed.

[41] Csupán 1930-ban mondotta ki a holland szigorú reformátusok országos zsinata (Arnhem), hogy „nem református elv az egyház énekeit csak a zoltárookra korlátozni” – azelőtt tudniillik ezt érvényesítették. Vö. CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. 118.

[42] RMNy 157

[43] RMNy 155

[44] RMK III. 507

[45] Theológiai Szemle (43.) 2000. 141–148.

[46] CSOMASZ TÓTH RMKT/XVII 6, 419. – Ugyanígy eltérések vannak még a következő zoltárookban: 50, 52, 54, 75, 79, 92, 97, 123, 128.

36 „Szenci Molnár, aki minden bizonytalanság után döntött a közlés mód tekintetében, ezt a zoltár Goudimel összehangosításában (az ún. Jaqui-kiadás, Genf 1565, szerint) *hallotta* és nem vette figyelembe, hogy éppen ennek a kezdetén szólamkeresztezés van” (CSOMASZ TÓTH RMKT/XVII 6, 423).

37 Szenci Molnár Albert nem a Calvin nemzedékének és kiadványainak gyakorlatát, hanem a korabeli, tehát a 16–17. század fordulójára kialakult pfalzi gyakorlatot vette át a korabeli pfalzi énekeskönyvek és gyülekezeti szokások alapján. Az itt bemutatott 1598-as énekeskönyvet régóta ismerve állítottam ezt többször is már jóval korábban. Vö. például FEKETE Csaba: *Zsoltárdallamaink tárguló értelmezése*. In: „Eleitől #ogva...” *Tanulmányok...* 28.

[47] H. HUBERT Gabriella: *A 16–17. századi gyülekezeti éneklés (történet és adattár)*. PhD disszertáció kézirat, 2001.

[48] Az 1562-es genfi kiadású francia nyelvű teljes zoltárgyűjteményt, és annak német vagy magyar nyelvű fordítását a továbbiakban egységesen *Zsoltárkönyvnek* nevezem.

[49] *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 6: Szenci Molnár Albert költői művei*. Sajtó alá r. STOLL Béla, Bp. 1971. (a továbbiakban: *RMKT* 17, 6), 10–12.

[50] *RMKT* 17, 6, 437.

[51] H. HUBERT Gabriella: *Istenes énekek a 17. századi lőcsei magyar énekeskönyvekből*. = *Credo* (6.) 2001. 3–4. sz. 103.

[52] RMNy 962:): (11_r. Az unitárius Bogáti Fazakas Miklós ugyan már a 16. században elkészítette a teljes magyar verses zoltárfordítást, de Szenci Molnár vagy nem ismerte, vagy más felekezethez való (unitárius és szombatos) kötöttsége miatt nem használta.

[53] Az 1635-ös lőcsei protestáns énekeskönyv jellegéről I. H. HUBERT Gabriella: *17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában*. = *MKsz* (112.) 1996. 82–84.

[54] KLANICZAY Tibor: *Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv*. In: UŐ: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 172.

[55] Jelzete: R 251.

[56] *RMKT* 17, 6, 403, 437–438.

[57] *RMKT* 17, 6, 440.

[58] *Das deutsche Kirchenlied: Verzeichnis der Drucke von den Anfängen bis 1800*. Bearbeitet von Konrad AMELN, Markus JENNY und Walther LIPPARDT. Kassel – etc., 1975. /*Répertoire International des Sources Musicales B/VIII/1–2/* [a továbbiakban: *DKL*] 1609⁰⁶, a Bibliothèque Nationale példánya.

[59] Mint a jelen számban közölt másik Szenci Molnár-tanulmány mutatja, tőlem függetlenül, már korábban, Fekete Csaba hasonló megállapításra jutott, és a herborni minta követésének vizsgálatát a *Zsoltárkönyvre*, akötet prózai részeire, valamint a zenei megformálásra is kiterjesztette.

[60] *RMKT* 17, 6, 439.

[61] CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Hesseni Móric és a református egyházi zene*. = *Theológiai Szemle Új folyam* (15.) 1972. 357.

[62] HOLLWEG, Walter: *Geschichte der evangelischen Gesangbücher vom Niederrhein im 16–18. Jahrhundert*. Hildesheim–New York, 1971. 39–51, 288–303, 319–321. /*Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde* 40./

[63] BLANKENBURG, Walter: *Die Kirchenmusik in den reformierten Gebieten*. In: BLUME, Friedrich: *Geschichte der evangelischen Kirchenmusik*. 2. Aufl., Kassel – etc., 1965. 369 skk.

[64] *RMKT* 17, 6, 153, 155, 156, 158, 159–165. sz.

[65] *RMKT* 17, 6, 187–191. sz.

[66] *RMKT* 17, 6, 185. sz.

[67] *RMKT* 17, 6, 186. sz. A forrás-kérdésről I. még: CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A református*

gyülekezeti éneklés. Bp. 1950. 217–222, 358, 384, 390. /Református Egyházi Könyvtár 25./

[68] RMKT 17, 6, 159. sz.

[69] Az ószövetségi ének hasonló kezdettel, de prózai változatban található meg pl. az 1533-as wittenbergi énekeskönyvben (DKL 1533⁰²,148_v).

[70] RMKT 17, 6, 160. sz.

[71] FISCHER, Albert – TUMPEL, Wilhelm, *Das deutsche evangelische Kirchenlied des XVII. Jahrhunderts. I–VI.* Gütersloh, 1904–1916.

[72] RMKT 17, 6, 165. sz.

[73] WACKERNAGEL, Philipp: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts* [a továbbiakban: Wackernagel]. I–V. Leipzig, 1863–1867.

[74] RMKT 17, 6, 185. sz.

[75] RMKT 17, 6, 186. sz.

[76] LUTHER, Martin: *Geistliche Lieder und Kirchengesänge: Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe.* Bearbeitet Markus JENNY. Köln–Wien, 1985. /Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers 4./

[77] RMKT 17, 6, 189. sz.

[78] HOLLWEG, Walter: *i. m.* 297.

[79] RMKT 17, 6, 164. sz.

[80] RMKT 17, 6, 153–158. sz.

[81] Bán Imre helyesli a kritikai kiadás azon közlési módját, amely nem adja az egyes szoltárok és énekek idegen mintáját és utóéletét, míg Gáldi László ezt egy tanulmányában szükségesnek tartja. L. BÁN Imre: *Szenci Molnár Albert, a költő.* In: *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz.* Szerk. CSANDA Sándor és KESERŐ Bálint. Szeged, 1978. 137–138. /Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez4./

[82] Ekkor jelent meg Lipcsében a Lobwasser-féle fordítás (DKL 1573⁰³).

[83] Ekkor jelent meg az oppenheimi kiadás.

[84] HOLLWEG, Walter: *i. m.* 46 skk.

[85] Más tételeknél is megfigyelhető, hogy a szerkesztők nem kaptak minden példányról tájékoztatást. Így pl. az 1596-os, hasonló típusú siegeni énekeskönyv párizsi példányáról sem tudnak.

40 Pl. DKL 1540⁰⁶, 1541⁰⁵ stb.

[86] Horváth János (1769–1835) veszprémi kanonok, székesfehérvári püspök. Veszprémben, Pápán és a pozsonyi teológiai akadémián tanult. Kitűnő egyházi szónok, a nyelvújítás híve, Virág Benedek és Verseyhy Ferenc barátja. Életrajza: GLÓSZ Ervin: *A Székesfehérvári egyházmegye Jubileumi Névtára.* Székesfehérvár, 1977. 91–93.

[87] Az *Egyházi Folyóirat* 1832–1834 között jelent meg Kováts Mátyás pesti egyetemi tanár szerkesztésében. A folyóirat nyomtatott latin nyelvű beköszöntője (Scopus et Planum Operis Periodici) szerint a lap a tudományos ismeretek és a lelki kultúra művelését szolgálja majd, segíti a magyar teológia szaknyelv fejlődését.

[88] Az egi *Irodalmi Szemle* 1884 szeptembere és 1885 áprilisa között folytatásokban megjelent cikke (SZMIDA Viktor: *Egyházi Tár.* = *Irodalmi Szemle* 1884. 9. sz. 65–68.; 10. sz. 73–77.; 11. sz. 81–85.; 12. sz. 89–93.; 1885. 2. sz. 10–11.; 3. sz. 17–19.; 4. sz. 25–27.) inkább csak a lap tartalmának egyszerű, repertórium-szerű ismertetésére vállalkozott. ZOLTVÁNY L. Irén Guzmics Izidorról szóló monográfiájának (*Guzmics Izidor életrajza.* Bp. 1884.) VIII. fejezetében (284–337.) szól ugyan az *Egyházi Tárról*, de ő Guzmics teológiai nézeteinek a lapban is tükröződő tárgyalására helyezi a súlyt.

[89] SÖRÖS Pongrác: *Guzmics Izidor apáti naplója.* = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1903. 323–347; 474–495.

[90] RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1909. 357–363.

[91] BEÉLY Fidél: *Életem rajza.* A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Könyvtára. Kézirattár. BK 218. I.

[92] Vö.: ZOLTVÁNY L. Irén: *i. m.* 290.

[93] *Kazinczy Ferencz és Guzmics Izidor közti levelezés 1822-től 1831-ig.* Közli GULYÁS Elek. Pest, 1873. 240.

[94] RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1909. 357.

[95] E nézeteltérések a lap kiadásának éve alatt mindvégig folytatódtak, főként Beimel túlzott anyagi igényei és potatlansága miatt.

[96] RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1909. 358.

[97] Uo. 359.

[98] Uo. 360.

[99] Vallási és Egyházi Tár 1832. I. VI.

[100] Tudjuk, hogy Guzmics nagyon szerette a zenét. Életrajzírója így ír erről: „1837-ben Guzmics egy ének-és zeneiskolát is alapított, megszerezve a szükséges hangszereket s egy képzett zenetanárt, az irodalmilag is működő Csizmadiát szerződtetve. Egy év alatt négy énekes misét tanulának be az iskolás fiúk szinte mesészerű előmenetellel., úgy hogy az apátsági templomban több ízben nyilvánosan is felléphettek. ...Irodalmi foglalkozásán kívül legkedvesebb mulatsága a zene és ének volt. Ha négy embert össze tudott teremteni, azonnal zongorájához ült, s folyt víg kedvvel az ének, többnyire magyar. Évenként több ízben meghívta a vidék zenekedvelőit s ez alkalommal összegyűlt vendégeit rendszerint valamely jelesebb zenemű előadásával lepte meg. A Bakonyság csendes magányában nem egyszer hangzott fel Haydn Teremtés című ...oratóriuma, melyet Guzmics kiválóan kedvelt s szövegét le is fordította.” ZOLTVÁNY: *i. m.* 372–373.

[101] Vallási és Egyházi Tár. I. 162.

[102] Fontosnak tartotta, hogy folyóiratában megjelentesse a legszebb és legnagyobb jelentőséggel bíró hazai katolikus templomok rajzát. A Pécssett élő Farkas József barátját már 1831 áprilisában, majd szeptemberében is arra kérte, hogy valakivel rajzoltassa le a pécsi székesegyházat, hogy a kép megjelenhessen lapjában. Ebből a levélből tudjuk, hogy az esztergomi bazilika képe ekkorra már elkészült, és Szeder Fábián készítette a rajzot Peck építő mester útmutatása alapján. Egy Farkas Józsefnek írott levélből értesülhetünk arról is, hogy a pécsi templom képe 1831 novemberére elkészült, és jól sikerült. Egy december végi levél pedig arról tudósít, hogy Guzmics Győrbe küldte Bogár Ferencnek a pécsi székesegyház rajzát, aki kicsiben lerajzolja. (RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1909. 358–359.)

[103] GUZMICS Izidor: *A vegyes házasságokról.* = Egyházi Tár XIV. 57–85.

[104] Beély (Briedl) Fidél (a Beély nevet 1848-ban vette fel.) (1807–1861). Elemi és középfokú tanulmányait szülővárosában, Székesfehérvárott végezte. „Egyedül csak a tanító szerzetes életre lévén kedvem, s hivatásom, tanítóim ajánlatára a Szt. Benedek rendjét választám, melybe 1822. szeptemberében a szokott próbatételt kiállva fölvettem, és octóber 16-án fölöltöztettek Fidél nevet nyerve” – írja életrajzában. Pannonhalmán négy évig tanult, majd Bakonybélben a költészet szónoklattant, valamint a nevelés- és oktatástant tanulmányozta. 1830. augusztus 6-án áldozópappá szentelték. Guzmics Izidor, aki diákkorában felfigyelt a tehetséges ifjúra, apáttá történt kinevezésekor magával vitte Bakonybélbe, őt találta alkalmasnak az oklevéltan, az esztétika, de főként a nevelés- és oktatástan tanítására. Egyidejűleg kinevezte a könyvtár őrévé is. A fiatal tanár ebben az időben kezdett érdeklődni a nevelés elméleti kérdései iránt. Számos idegen nyelven olvasott, és a bakonybéli könyvtár gazdag pedagógiai anyaga rendelkezésére állt. Pedagógiai tárgyú írásokat fordított németből és angolból, és ezekben az években kezdett publikálni is. Az 1830-as, 40-es években az *Athenaeum*, az *Egyházi Tár* és a *Tudománytár* című folyóiratokban tette közzé pedagógiai tárgyú írásait. Elméleti pedagógiai munkásságának elismeréséül 1839. november 22-én az akadémia Beély Fidélt levelező tagjává választotta. Főműve, az *Alapnézetek a nevelésről...* 1848-ban jelent meg. A forradalom bukása után megszűnt Bakonybélben a tanárképzés. Beély hat éven át az apátság botanikus kertjét gondozta. 1855-től a rend kőszegi gimnáziumának igazgatójaként működött 1863. június 30-án bekövetkezett haláláig.

[105] Szeder Fábián (1794–1859) szerzetes, író, költő. Komáromban, Esztergomban és Pozsonyban tanult. 1804-ben lépett a Szent Benedek Rendbe. Győrött és Pannonhalmán folytatott teológiai tanulmányokat. 1808-ban szentelték pappá. 1808–1832 között a rend különböző iskoláiban tanított. 1832-től könyvtárosként és levéltárosként működött Pannonhalmán. Az akadémia 1831-ben levelező tagjává választotta. 1841-től haláláig a rend füssi birtokának jószágkormányzója volt. Számos verse, elbeszélése, vígjátéka és cikke jelent meg a korabeli lapokban.

[106] Szalka Kandid (János) Szent Benedek-rendi apátsági perjel (1793–1875) 1812. október 28-án lépett a rendbe. 1815–1819-ig gimnáziumi tanár volt Kőszegen. 1819–1823 között teológiai tanulmányokat végzett Pannonhalmán. 1823. szeptember 19-én pappá szentelték. Ezt követően a rend esztergomi és községi gimnáziumában tanított. 1837–1843-ig perjel és tanár Bakonybélben, 1844-től 1873-ig plébános, majd apátsági főperjel. Cikkei és versei jelentek meg az *Egyházi Tárban*, a *Religióban*, a *Katholikus Néplapban* és egyéb korabeli lapokban. Halála után jelent meg legjelentősebb műve. (*Scriptores Ord. Sti Benedicti.*

Vindobonae, 1881.)

[107] Májer József (1785–1835) teológiai doktor, székesfehérvári kanonok. A gimnáziumot szülővárosában, bölcséleti tanulmányait Pécsen végezte. 1802–1805-ig Székesfehérváron, majd a pesti központi papnevelőben teológiát tanult. 1807-ben teológiai doktorátust szerzett. Ezt követően a székesfehérvári papi szemináriumban tanított egyháztörténetet, majd élete végéig plébánosként, alesperesként, kanonokként, végül a papnevelő intézet igazgatójaként működött. Arad-, Somogy- és Veszprém megyék követeként részt vett az 1830–32-es országgyűlésen. Kiváló szónok volt. Legnagyobb elismerést kiváltó műve: *Vasárnapi homiliák avagy vasárnapi evangélimok értelme fölött tartott egyházi beszédek, melyek a szent atyák nyomdokai után készített. I–III.* Székesfehérvár, 1823–1824.

[108] Szenczy Ferenc (1800–1869) bölcséleti és teológiai doktor, szombathelyi püspök. Tanulmányait szülővárosában végezte. 1817-ben a szombathelyi egyházmegye papnövéndékeként a pesti központi papnevelőben hittudományokat tanult. Négy évet töltött itt, bölcsletről és teológiából doktori fokozatot szerzett. 1821-től a szombathelyi papnevelő intézet tanulmányi igazgatója lett. 1839-ig dogmatikát, ezt követően erkölcs- és neveléstant, valamint lekipásztorkodást tanított. 1850-ben szombathelyi megyéspüspökké nevezték ki. Számos beszéde jelent meg nyomtatásban, cikkeket tett közzé a korabeli katolikus lapokban.

[109] Roder Alajos (1812–1878) nagyváradi kanonok, egyetemi tanár. A gimnáziumot Tatán és Székesfehérvárott, a bölcséletet 1830–1835-ig Nagyszombatban, a teológiát Pesten végezte. 1835-ben szentelték pappá. Budán, Pesten és másutt működött lelkészként. 1850-től a felsőbb neveléstudomány egyetemi tanárává nevezték ki. 1862–1866-ig a pesti középiskolák érseki biztosaként, 1866-tól pesti tanulmányi kerület királyi főigazgatójaként működött. 1867-ben a pesti egyetem rektorává választották; és nagyváradi kanonokká, majd széplaki apáttá nevezték ki. 1877-ben főesperes lett. Cikkei jelentek meg a korabeli katolikus lapokban, számos tankönyvet és egyházi beszédet jelentetett meg.

[110] Fábrián István (1809–1871) nyelvész. Tanulmányait Sopronban és Győrött végezte. 1833-ban pappá szentelték. Különböző helyeken működött káplánként, majd az Eszterházy hercegi családnál nevelősködött 1848-ig. 1869-ben győri kanonok, majd prépost és főesperes lett. Nyelvészeti munkásságának elismeréséül az akadémia 1858-ban levelező tagjává választotta. Költeményeket, teológiai és nyelvészeti tanulmányokat publikált különböző lapokban. Finn nyelvtana és Kalavala fordítása jelentős.

[111] RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1909. 362.

[112] Kovács Pál (1788–1867) tanulmányai befejezése után a pozsonyi gimnázium tanáraként dolgozott, majd a helytartótanácsnál a tanulmányi bizottság ülnöke volt. Később censorként és a pesti kerület iskolai főfelügyelőjeként tevékenykedett. Apósa Belnay György Alajos pozsonyi kiadótulajdonos volt.

[113] RÉVAI Sándor: *i. m.* 361.

[114] Egyházi Tár 1832. II. Utószó. Idézi: ZOLTVÁNY L. Irén: *Guzmics Izidor életrajza.* Bp. 1884. 229.

[115] A levélváltásról: ZOLTVÁNY: *i. m.* 311–313.

[116] Szepesy Ignác (1780–1838) bölcséleti és teológiai doktor, pécsi püspök. Egerben, Pesten és Bécsben tanult. 1803-ban pappá szentelték. Az egri szeminárium tanulmányi igazgatójaként, érseki titkárként, plébánosként működött. 1808-ban kanonokká, 1820-ban erdélyi, 1828-ban pécsi püspökké nevezték ki. Iskolákat, templomokat építtetett, Pécsen tanítóképzőt és líceumot állított fel. Az Akadémia 1831-ben tiszteleti tagjául választotta. Számos teológiai munkát publikált. Ezek közül a legjelentősebb, több kiadást is megért szentírás fordítása: Szentírás, vagyis az ó-szövetségnek szent könyvei magyarul Káldi után a közönséges deák fordításból az eredeti betűre figyelmezve. Pozsony, 1831–35. Ugyanennek újszövetségi része 1834–35-ben jelent meg.

[117] Vurum József (1763–1838) nyitrai püspök. Középiskoláit Trencsénben, Pozsonyban és Nagyszombatban végezte. 1788-ban szentelték pappá. 1791-től teológiai tanárként, később igazgatóként működött a nyitrai papnevelőben. 1805-ben egri kanonokká, 1816-ban székesfehérvári, 1827-ben nyitrai püspökké nevezték ki. Nyitrán 1833-ban árvanevelő-intézetet alapított. „Vurum minden szerzetes nyilvános ellensége” – írta Guzmics. Vö. SÖRÖS Pongrác: *Guzmics Izidor az 1832–1836-i országgyűlésen.* = A Pannonhalmi Főiskola Évkönyve 1914/15. 100.

[118] Guzmics Egyház című tanulmánya folytatásokban jelent meg az *Egyházi Tár* I–XI. füzetében. Ennek a tanulmánynak a VIII. számban megjelentetni szándékozott részéről van szó.

[119] Guzmics művei e tárgykörben: *A keresztényeknek vallásbeli egyesülésekről írt levelek,*

az evangéliumi keresztént tolerantiájának végelmezőjéhez. Pest, 1822. 93 l.; *A keresztényeknek vallásbeli egyesülésekről. I. A lehet-e? Van-e? Ha lehet és van, mellyik az egyedül idvezítő ekklesia? támasztott kérdésekre adott felelet. II. A kath. Anyaszentegyház hitbeli tanítása felvilágosítva a Magyarországi Protestánsokhoz.* Pest, 1822. 144 l.; *A vallási egyesülés ideájának, és a Rom. Kath. és Protest. Keresztények között fennálló uniónak Vissgálása* Guzmics Izidor által. Győr, 1824. 124 l.; *A Rom. Kath. és Protest. Keresztények között fennálló Uniónak másodszeri vizsgálata* G.I. által. Győr, 1826. 130 l. Guzmicsot a vallási unió kérdésében elsősorban nemzeti szempont vezette. „Egy nemzeti religio éppen úgy szükséges a nemzet boldogságára, mint a nemzeti constitutio és az egy nemzeti nyelv. Ez a három teszi egygá a nemzet lelkét, szívet.” írta Kazinczynak 1823. július 19-én. In: *Kazinczy Ferencz és Guzmics Izidor közti levelezés 1822-től 1831-ig.* Közli GULYÁS Elek. Pest, 1873. 20.

[120] SÖRÖS Pongrác: *Guzmics Izidor az 1832–1836-i országgyűlésen.* = A Pannonhalmi Főiskola Évkönyve 1914/15. 90–107.

[121] Vö. ZOLTVÁNY: *i. m.* 314–315.

[122] Idézi: ZOLTVÁNY: *i. m.* 315–316.

[123] Kováts Tamás József (1783–1841) pannonhalmi főapát, teológiai doktor. 1803-ban lépett a Szent Benedek rendbe. 1807–1809-ig Győrben, 1809–1813-ig Pannonhalmán teológiát hallgatott. 1813–27-ig Pannonhalmán a szentírás és keleti nyelvek tanáraként működött. 1830-ban főapátnak választották. Számos latin nyelvű teológiai munkát írt, melyek kéziratban maradtak.

[124] Idézi: ZOLTVÁNY: *i. m.* 318.

[125] Scitovszky János (1785–1866) esztergomi érsek, az Akadémia igazgatósági tagja. Szegény családból származott. Egyházi segítséggel Rozsnyón és Nagyszombatban tanult. 1808-ban bölcséleti, 1813-ban a pesti egyetemen teológiai doktorrá avatták. 1809-ben szentelték pappá. Ezt követően a rozsnyói püspöki líceumban a bölcsélet és matematika, 1811-ben a teológia tanárává nevezték ki. 1824-ben rozsnyói kanonokká és a papnevelő-intézet igazgatójává, 1827-ben rozsnyói, 1838-ban pécsi megyés-püspökké nevezték ki. 1849-től esztergomi érsek. 1853-ban az Akadémia igazgatósági taggá választotta.

[126] Guzmics apáti naplóját egyes szám harmadik személyben írta.

[127] SÖRÖS Pongrác: *Guzmics Izidor apáti naplója.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1903. 492.

[128] Figyelmező 1838. 38. szám. 622–625.

[129] Beély Fidél levelei Toldy Ferenchez. MTA Kézirattár. Magyar Irodalmi Levelezés. 4. r. 61. sz. b. köt.

[130] Uo.

[131] Uo.

47 Uo.

–* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 042579)

** Die vorliegende Untersuchung bietet einen Beitrag zur Erhellung des neuzeitlichen Überlieferungsschicksals des Cod. Germ. 38. Im Folgenden sollen die Umstände aufgezeigt werden, die zu einem häufigen Besitzerwechsel unserer Handschrift in den letzten Jahrzehnten des 18. und ersten Dezenien des 19. Jahrhunderts geführt haben. Dies soll vor dem Hintergrund der frühen Geschichte der Klagenfurter Bibliothek erfolgen. Darüber hinaus wird mit konkreten Beispielen auf die Tätigkeit eines (unbekannten) Antiquars hingewiesen, der eine beträchtliche Zahl von mittelalterlichen Kodizes aus den Beständen der im Zuge der Josephinischen Reform aufgehobenen Klosterbibliotheken erworben und an Bibliophilen seiner Zeit weiterverkauft hat.

[132] Mechthild magyar nyelvű bibliográfiájával ill. művének szemelvénytípusú fordításaival kapcsolatosan I. *Karácsony misztériuma egy 13. századi misztikus, Magdeburgi Mechthild művében* c. tanulmányomat = *Keresztény Szó* (Kolozsvár) (12.) 12. sz. 2001. 5–10., itt: 9. old., 5. jegyz., valamint SÖVEGES D. OSB: *Fejezetek a Iekiség történetéből.* Pannonhalma, 1993. 153–155.

[133] L. NEUMANN, H.: *Texte und Handschriften zur älteren deutschen Frauenmystik.* = FuF (41.) 1967. 44–48, itt: 45. v. VIZKELETY, A. – KORNRUMPF, G.: *Budapester Fragmente des „Fließenden Lichts der Gottheit“.* = ZfdA (97.) 1968. 278–306.

[134] A Cod. Germ. 38 tartalmi és kodikológiai leírásával kapcsolatosan I. VIZKELETY – KORNRUMPF: *i. h.* (2. jegyz.) 279–283. v. VIZKELETY, A.: *Beschreibendes Verzeichnis altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken* I.: Széchényi-Nationalbibliothek. Wiesbaden, 1969. 106–108. A Mechthild-kivonat szövegkritikai jelentőségéhez VIZKELETY – KORNRUMPF: *i. h.* (2. jegyz.) 283–306. v. *Mechthild von Magdeburg „Das fließende Licht der Gottheit“.* Nach der Einsiedler Handschrift in kritischem Vergleich mit der gesamten

Überlieferung I.: Text. Szerk. NEUMANN, H. Sajtó alá rendezte VOLLMANN-PROFE, G. München–Zürich, 1990. Prolegomena XII. /MTU 100./ – II.: Untersuchungen. Sajtó alá rendezte VOLLMANN-PROFE, G. München–Zürich, 1993. 270–290. /MTU 101./. A szöveg strukturájával ill. funkciójával kapcsolatosan I. NAGY, M.: „*Jch mues fliegen mit Tawbenfederen ...*” *Mechthilds von Magdeburg Fließendes Licht der Gottheit als Modell gottgefälliger Lebensführung in der Budapester Teilüberlieferung*. In: „*swer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich*” *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*. Szerk. UÓ. v. JÓNÁCSIK, L. Piliscsaba–Bp. 2001. 133–141. /Abrogans 1., Budapester Beiträge zur Germanistik 37./.

[135] Az eddig felsorolt címeken kívül I. VIZKELETY, A.: *Millstätter Handschriften in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi*. = Car I (157.) 1967. 290–295. v. újabban UÓ.: *Mittelalterliche Handschriften aus Österreich in der Széchényi-Nationalbibliothek*. In: *Ex libris et manuscriptis. Quellen, Editionen, Untersuchungen zur österreichischen und ungarischen Geistesgeschichte*. Szerk. NÉMETH, I. v. VIZKELETY, A. Bp.–Wien, 1994. 15–26., kk. 20–21. /Schriftenreihe des Komitees Österreich–Ungarn 3./.

[136] A millstatti kolostor történetével kapcsolatban I. SCHROLL, B.: *Geschichte des Benedictiner-Stiftes Millstatt in Kärnten*. = AVGT (17.) 1894. 1–58., EISLER, R.: *Geschichte von Millstatt* (Faksimile des Bürstenabzuges von 1914). Millstatt 2000., WEBER, A.: *Die Aufhebung des Jesuitenordens Millstatt*. Diss. Wien, 1933., RENNER, F.: *Verfassungsgeschichte des Benediktinerklosters Millstatt in Kärnten bis 1469*. Diss. Wien, 1934., LATZKE, W.: *Die Klosterarchive. St. Georg-Ritterorden (Millstatt)*. = Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs (3.) 1938. 583–616., WINKELBAUER, W.: *Der St. Georgs-Ritterorden Kaiser Friedrichs III*. Diss. Wien, 1949., WEINZIERL-FISCHER, E.: *Geschichte des Benediktinerklosters Millstatt in Kärnten*. Klagenfurt 1951 /AVGT 33./, MAIERBRUGGER, M.: *Die Geschichte von Millstatt*. Klagenfurt 1964., GLASER, H.: *Die Herrschaft der Jesuiten in Millstatt 1600–1773*. Diss. Wien, 1967. v. EBENBERGER, A.: *Millstatt im Spätmittelalter*. Klagenfurt (diplomamunka), 1987.

[137] MENHARDT, H.: *Die Millstätter Handschriften*. = ZfB (40.) 1923. 129–142., MAIROL, M.: *Die Millstätter Handschriften*. = Car I (170.) 1980. 87–106. v. PASCHER, P. H. – GRÖCHENIG, H.: *Neuentdeckte Fragmente von Millstätter Handschriften in der Universitätsbibliothek in Klagenfurt*. In: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*. Szerk. NIKOLASCH F. Klagenfurt, 1997. 303–309. /AVGT 78./.

[138] VIZKELETY – KORNRUMPF: *i. h.* (2. jegyz.) 282–283.

[139] Hasonlóan argumentál REIFFENSTEIN a 13. századi népnyelvű Millstatti Genesis-kézirat (Cod. 6/19, Landesarchiv Klagenfurt) ill. UNTERKIRCHER a Millstatti Zsoltároskönyv (Cvp 2682, Bécs) jezsuitákra visszavezethető bejegyzése kapcsán, I. REIFFENSTEIN, I.: *Die Millstätter Handschrift. Derzeitiger Stand der Forschung*. = Symposium zur Geschichte des Benediktinerstiftes Millstatt 1981. 1–9. v. UNTERKIRCHER, F.: *Der deutsche und lateinische Millstätter Psalter und sein Text*. In: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*. Szerk. NIKOLASCH, F. Klagenfurt 1997. 269–277. /AVGT 78./.

[140] E Millstatt és általában a jezsuita rend vonatkozásában kellően nem méltatott témával kapcsolatosan I. DROZD, W.: *Die Bibliothek des Collegiums SJ Klagenfurt (1602–1773)*. = Biblos (9.) 1960. 112–124., kk. 112. v. DROBESCH, W.: *Habent sua fata libelli. Die historiographischen Bestände der Klagenfurter Jesuitenniederlassung zum Zeitpunkt der Auflösung (1773)*. In: *Kärntner Landesgeschichte und Archivwissenschaft. FS für Alfred Ogris*. Szerk. WADL, W. Klagenfurt, 2001. 321–338. /AVGT 84./.

[141] A Rieberer-féle jegyzék átiratával kapcsolatban I. EISLER, R.: *Die illuminierten Handschriften in Kärnten*. Leipzig 1907. 7–8. /Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich 3./.

[142] MAIROL: *i. h.* (6. jegyz.) 89. A Rieberer által 1761 óta szorgalmazott, végül azonban sikertelenül végződött szenttéavatási perhez összefoglalóan I. WADL, W.: *Der selige Herzog Domitian – Legende und Verehrung*. = Symposium zur Geschichte des Benediktinerstiftes Millstatt 1981. 1–25., kk. 21–24.

[143] EISLER: *i. h.* (10. jegyz.) 7. (Nr. 21).

[144] E katalógus felfedezéséről tudósít LASCHITZER, S.: *Die Archive und Bibliotheken des Jesuitencollegiums in Klagenfurt und der Stifter Eberndorf und Millstatt*. = Car (72.) 1882. 1–11., 29–43., 77–87. v. 113–121., itt: 113–121.

[145] LASCHITZER uo. 114.

[146] Az eltérésekkel kapcsolatban I. MENHARDT: *i. h.* (6. jegyz.) 131–133.

[147] Idézet: MAIROL: *i. h.* (6. jegyz.) 89.

[148] A klagenfurti könyvtár történetével kapcsolatban I. HERZOG, Chr.: *Zur Geschichte der Universitätsbibliothek Klagenfurt. Hausarbeit für die Verwendungsgruppe A. Bibliotheks-, Dokumentations- und Informationsdienst.* Klagenfurt, 1995 ill. UÖ.: *Universitätsbibliothek Klagenfurt.* In: *Handbuch der historischen Buchbestände in Österreich* 3. Szerk. BUCHINGER, W., MITTENDORFER, K. v. LANG, H. W. Hildesheim, 1996. 53–58.

[149] HERZOG: *i. h.* (17. jegyz.) 25. Ugyancsak 219 kézirat meglétéről tudósít LASCHITZER: *i. h.* (13. jegyz.) 117.

[150] L. MENHARDT, H.: *Weitere Nachrichten von Kärntner Klosterbibliotheken.* = ZfB (44.) 1927. 593–611.

[151] Ez utóbbi három kolostor kéziratállományával kapcsolatosan I. KLOS, F.: *Adalbert Blumenschein (1720–1781) – Auf seinen Spuren durch einige Kärntner Bibliotheken.* In: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995.* Szerk. NIKOLASCH F. Klagenfurt, 1997. 639–659. /AVGT 78./ A bencés St. Georgen am Längsee valószínűleg nem rendelkezett középkori könyvtárállománnyal, I. GOLDINGER, W.: *Archiv und Bibliothek von St. Georgen am Längsee zur Zeit der Aufhebung.* = Car I (162.) 1972. 397–415.

[152] A Mathias Gutsman által összeállított abolíciós jegyzék 51 kézitról tesz említést, I. MENHARDT, H.: *Neue Forschungen über die Herkunft der Handschriften aus alten Bibliotheken Kärntens.* = ZfB (41.) 1924. 225–244., kk. 242–244. Ezek közül mintegy 28–30 kéziratot sikerült mindeddig azonosítani, I. MENHARDT uo. ill. UÖ.: *Die Kärntner Handschriften.* = *Kärntnerische Buchkunst-Ausstellung.* Klagenfurt, 1925. 6–19., itt: 8.

[153] Konkrét példa erre a bencésrendi St. Paul több kézírata, melyek eltünése a leltár elkészülte és az állomány Klagenfurtba való elszállítása közötti időszakra (1782–1789) tehető, I. IRTENKAUF, W.: *Eine St. Pauler Handschrift aus dem Jahre 1136. Eine Studie zur Choral- und Liturgiepflege im 12. Jahrhundert.* = Car I (145.) 1955. 248–274., kk. 265–266.; ZÖLLNER, E.: *Die Annalen des Pfarrers Werand von Saldenhofen.* = Car I (147.) 1957. 296–305., kk. 296–297. ill. MENHARDT, H.: *St. Pauler Handschriften in Wien.* = Car I (149.) 1959. 524–533., kk. 525.

[154] LASCHITZER, S.: *Die Verordnungen über die Bibliotheken und Archive der aufgehobenen Klöster in Österreich.* = MIÖG (2.) 1881. 401–440., kk. 402–404. v. WOLF, A.: *Die Aufhebung der Klöster in Innenösterreich 1782–1790. Ein Beitrag zur Geschichte Kaiser Joseph's II.* Wien, 1871. 41–42.

[155] Millstatt esetében gyakran esik szó Ignaz Tschernigoyról, a helyi jezsuita közösség egykori előjárójáról, akiről tudjuk, hogy jogában állt megtartani olyan könyveket és kéziratokat (*Manuskripte*), amelyek nélkülözhetetlenek voltak a helyi papság és kancellária munkájához valamint a tanuló ifjúság számára, I. LASCHITZER: *i. h.* (13. jegyz.) 80. v. 84. Noha nem kizárt, hogy ezen engedmények visszaélésekre is okot adhattak, a „kézzel írottakat” vagyis a manuskriptumokat illetően azonban valószínűnek tartom, hogy nem középkori kódexekről, mint inkább archivális anyagról lehetett szó, vö. LASCHITZER: *i. h.* (13. jegyz.) 30.!

[156] A Cod. Germ. 64 ill. Cod. Lat. 26, 127, 156 és 254 nem szerepel a VIZKELETY által közölt antikváriusi provenienciájú kéziratok listáján, I. *i. h.* (4. jegyz.) 290–295. Az egyes kódexekkel kapcsolatos felvilágosításért Sarbak Gábornak (Budapest) mondok köszönetet.

[157] Jankovich kéziratgyűjteményének rekonstrukciójával ill. annak állományfejlődésével kapcsolatosan I. *Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge* c. tanulmányomat = MKsz (118.) 2002. 387–410. ill. (119.) 2003. 67–88., és 272.

[158] MENHARDT, H.: *Kärntner Handschriften in Monaco.* = Car I (151.) 1961. 606–615.

[159] VIZKELETY: *i. h.* (4. jegyz.) 291.

[160] L. KARAJAN, Th. v.: *Buch der Rügen.* = ZfdA (2.) 1842. 6–92.

[161] HENKEL, N.: *Eine verschollene Handschrift aus St. Paul. Zur Geschichte der ehemaligen Kuppitsch-Handschrift des „Buchs der Rügen“.* In: *Die mittelalterliche Literatur in Kärnten.* Szerk. KRÄMER, P. Wien, [é.n.]. 67–85. /Wiener Arbeiten zur germanischen Altertumskunde und Philologie 16./ v. UÖ.: *Weiteres zu „Verbleib unbekannt“.* *Die Kuppitsch-Handschrift von ‚Buch der Rügen‘ und ‚Von dem Anticriste‘.* = ZfdA (110.) 1981. 23–27.

[162] Szó szerint: „einen über Kuppitsch hinausgehenden Anhaltspunkt zur Klärung der Provenienzfrage bietet die Hs. in ihrem jetzigen Zustand nicht”, I. HENKEL: *i. h.* (30. jegyz.) 25., vö. továbbá UÖ.: *i. h.* (30. jegyz.) 70.

[163] A Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémia (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften) „kézirataarchívumában” szereplő, 1933-ra tehető leírás a következőkről tudósít: „inliegend ein Zettel aus dem Anfang des 19. Jhs. mit summarischer Inhaltsangabe der Hs.; auf diesem Zettel führt die Hs. die auch auf 1r stehende N° 65 (wahrscheinlich Antiquariats=N

°)." A felvilágosítást Jürgen Wolfnak (Berlin) köszönöm.

[164] A kézirat leírásával kapcsolatban I. DEGERING, H.: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek I.*: Die Handschriften in Folioformat. Leipzig, 1925. 63. /Mitteilungen aus der Preussischen Staatsbibliothek 7./ ill. OTT, N. H.: *Rechtspraxis und Heilsgeschichte. Zu Überlieferung, Ikonographie und Gebrauchssituation des deutschen ‚Belial‘*. München, 1983. 291–292. /MTU 80./.

[165] SCHULZ-GROBERT, J.: *Kuppitschs Handschrift C. Zu ihrem Verbleib.* = ZfdA (100.) Anzeiger 1989. 236–241.

[166] L. DENGLER-SCHREIBER, K.: *Die Handschriften des Historischen Vereins Bamberg in der Staatsbibliothek Bamberg*. Bamberg, 1985. 46. /Historischer Verein für die Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums Bamberg, 18. Beiheft/.

[167] A kódexszel kapcsolatos felvilágosítást Bernhard Schemmelnek (Bamberg) köszönhetem.

[168] Vö. GOEDEKE, K.: *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung I.*: Das Mittelalter. 2. kiad. Dresden, 1884. VIII.

[169] R. Pribsch a millstatti eredetű Add. 15690 kapcsán egy papírdarabról tesz említést, amely a kézirat leírását tartalmazza, I. *Deutsche Handschriften in England II.*: Das British Museum. Erlangen, 1901. 137. Pamela Porter (London) felvilágosításának köszönhetően megtudtam, hogy a Pribsch által említett papírlap valójában csak 6×11,4 cm nagyságú és az azon szereplő kéziratleírás nem hasonlítható a megismert leírásokhoz. Mindazonáltal nem kizárt, hogy a British Library egyik vagy másik Kuppitsch-kézirata az általunk keresett antikváriusra jellemző jegyeket mutatja: egyes kéziratoknál ugyanis Nikolaus Henkel (Hamburg) látni vélt az elülső borító hátlapján szereplő számbejegyzéseket (levélbeli közlés). A Kuppitsch-féle magángyűjtemény Londonban őrzött részének ismertetése és tudományos feldolgozása még várat magára.

[170] Példának okáért említeném a Cvp 12836 (Suppl. 443) jelzésű kéziratot, amelyet az Osztrák Nemzeti Könyvtár 1849-ben vásárolt Kuppitschtól. Az 1r oldal jobb felső sarkában ott találjuk a kézirat antikváriusi provenienciájára utaló *Nro 2* bejegyzést, I. MENHARDT, H.: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek III.* Berlin, 1961. 1274. /Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur 13./.

[171] MENHARDT: *i. h.* (27. jegyz.) 607.

[172] LASCHITZER: *i. h.* (23. jegyz.) 406. v. 411.

[173] Uo. 426.

[174] Uo. 420. ill. 428. v. UŐ.: *Geschichte der Klosterbibliotheken und Archive Kärntens zur Zeit ihrer Aufhebung unter Kaiser Josef II.* = Car (73.) 1883. 129–148., 161–187. v. 193–205., kk. 137–139.

[175] L. a 16. sz. jegyz.!

[176] WADL, W.: *Von der Jesuitenresidenz zur Verwaltungszentrale des Österreichischen Bundesforste in Kärnten*. In: EISLER, R.: *Geschichte von Millstatt. FS 75 Jahre Österreichische Bundesforste 1925–2000* (Faksimile des Bürstenabzuges von 1914). Millstatt, 2000. 231–245., itt: 233.

[177] DROZD: *i. h.* (9. jegyz.) 121. ill. HERZOG: *i. h.* (17. jegyz.) 54.

[178] H. MALLOTH a következő kéziratokat hozza fel példaként: Cod. 6/19 (Klagenfurter Landesarchiv) valamint Perg. Hs. 8, 36 és 38 (Universitätsbibliothek Klagenfurt), I. *Eine Handschriftengruppe der italienischen Riesenbibeln in der Millstätter Überlieferung.* = Car I (160.) 1970. 509–535., kk. 534.

[179] Az exjezsuita Gottfried Freiherr von Metzburg 1776 és 1782 között egy 400 oldalas katalógust állított össze, amely sajnos nem maradt fenn, I. DROZD: *i. h.* (9. jegyz.) 121. ill. HERZOG: *i. h.* (17. jegyz.) 20. v. UŐ. : *i. h.* (17. jegyz.) 54.

[180] A továbbiakban I. MENHARDT, H.: *Handschriftenverzeichnis der Kärntner Bibliotheken*. Wien, 1927. XIV. /Handschriftenverzeichnisse österreichischer Bibliotheken 1./.

[181] Cod. Germ. 10 (*N 159*: áthúzva ill. 28), Cod. Germ. 38 (*N 214*: áthúzva ill. 22), Cod. Germ. 40 (*N 301*: áthúzva ill. 54), Cod. Germ. 64 (*N 251 1*: áthúzva ill. 18), Cod. Lat. 111 (*N 270*: áthúzva), Cod. Lat. 157 (*N 71*: nincs áthúzva ill. 26) és Cod. Lat. 158 (*N 150*: áthúzva ill. 45).

Rövidítések

AVGTArchiv für vaterländische Geschichte und Topographie. Klagenfurt 1849 és köv.

Car Carinthia. Zeitschrift für Vaterlandskunde, Belehrung und Unterhaltung. Klagenfurt

1811–1890.

Car I Carinthia I. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten. Klagenfurt 1891 és köv.

FuF Forschungen und Fortschritte. Nachrichtenblatt der deutschen Wissenschaft und Technik. Berlin 1925–1967

MIÖG Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Innsbruck 1880 és köv.

MKsz Magyar Könyvszemle. Budapest 1876 és köv.

MTU Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters. München–Zürich 1961 és köv.

ZfB Zentralblatt für Bibliothekswesen. Leipzig 1884–1990

ZfdA Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur. Berlin 1841–1875. Később Stuttgart 1876 és köv.